

Š T Ú D I E

BENEDIKTÍNI A POČIATKY VODNÝCH MLYNOV V UHORSKU (K OTÁZKE KLÁŠTORNÉHO HOSPODÁRENIA V 11. – 12. STOROČÍ)

MAREK D R U G A

DRUGA, Marek. The Benedictines and the Beginnings of Watermills in Hungary. (On the Issue of the Monastic Economy in the 11th–12th century). Historický časopis, 2021, 69, 3, pp. 387–416, Bratislava.

The study examines the historical background of the origins of watermills in the Kingdom of Hungary. The paper is directed towards the process of spreading the watermill from the 11th to 13th centuries, with emphasis on question of the impact and role of Benedictine monks in this process. The work tries to compare the conclusions of older historians, and to re-evaluate the informative value of the sources. The aim of the work is to try to estimate the date of construction of the first watermills and identify the period when watermills became common in the Kingdom of Hungary. Key words: Watermill. Benedictines. Middle Ages. Donation. Lieges.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.3.1>

Úvod

Súčasný agrárny historik Tamás Vajda sa v podrobnej štúdii z roku 2016 pokúsil poopraviť všeobecne prijímané staršie tézy o rozšírení vodných mlynov v Uhorsku až v posledných desaťročiach 11. alebo až v priebehu 12. storočia, keď napísal: „*V Karpatskej kotline – z periférnych európskych oblastí najskôr – už v 11. storočí (od roku 1009 preukázateľne) fungovali vodné mlyny ..., či inak: organizácia štátu a cirkvi za sv. Štefana dokázala prevziať feudálny model hospodárskej organizácie z kresťanskej západnej Európy tak úspešne, že v porovnaní s ostatnými periférnymi oblasťami získala približne stopäťdesiatročný predstih.*“¹ Vajda sa následne stotožnil so staršími závermi Lászlóa Erdélyiho, podľa ktorého „*tam, kde bol nedostatok kláštornej pôdy a služobníctva, boli mníši nútení v zmysle Regule využiť všetku skúsenosť, učenosť, vedomosti, pred-*

1 VAJDA, Tamás. Korai bencés apátságaink vízimalmai: A szerzetesek szerepe a technikai fejlődésben. In SOMORJAI, Ádám – ZOMBORI, István (eds.). *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Budapest: METEM, 2016, s. 35. ISBN 9789639662919.

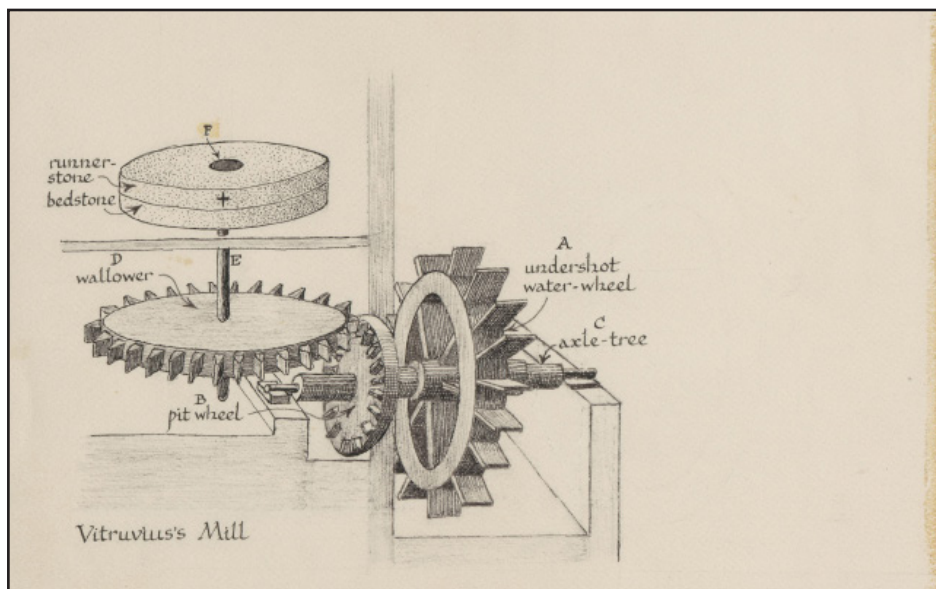
chádzajúce pokusy a fyzickú prácu, aby to málo darovanej zeme dokázali čo najefektívnejšie využiť a zúročniť“.² Vajda ďalej píše: „Rané uhorské kláštory – aj kráľovské fundácie – svojím skromným zázemím d'aleko zaostávali za mocnými kláštorami na Západe. Mnísi disponovali menším počtom majetkov a ešte menším počtom ľudí, takže sa aj samotní mnísi zapájali do pestovania úrody. Ľudia pracujúci na kláštorných majetkoch následne preberali od mníchov nové techniky a technológie.“³ Historik napokon rozvinul staršiu myšlienku, podľa ktorej „predstavoval cirkevný, predovšetkým kláštorný veľkostatok vo včasnom období genézy (veľko)statkov v Uhorsku ťažnú silu aj pre ďalšie majetky – každá inovácia staršej techniky-technológie sa tu objavila najskôr“.⁴ Slovom Leventeho Ferenca Hervaya: „je teda nesporné, že 11. a prvá polovica 12. storočia je v Uhorsku obdobím rozkvetu benediktínskeho mníšstva. Práca benediktínov v náboženskej a kultúrnej sfére priniesla v živote uhorského obyvateľstva rozhodujúcu zmenu“.⁵ Zmienené tézy sa stali oporným bodom Vajdovej argumentácie aj pri tvrdení, že za importom technológie vodného mlyna do Uhorska stáli výlučne prvé generácie benediktínskych mníchov.

Vo viacerých ohľadoch podnetná štúdia Tamása Vajdu, argumentačne podporá predovšetkým závermi uznávaných medievistov a novou interpretáciou písomných prameňov, teda prináša pomerne odvážne závery. V nasledujúcom texte sa pokúsím priblížiť vlastný pohľad na pramene, ktoré majú istú výpovednú hodnotu o existencii vodných mlynov v arpádovskom Uhorsku. Ešte predtým si však krátko zhrnieme naše vedomosti o postupnom rozširovaní tohto starovekého vynálezu na európskom Západe. Dôvodom krátkeho exkurzu je už samotný predpoklad, že sa aj do Uhorska dostávali znalosti o vodných mlynoch zo západoeurópskeho prostredia.⁶

- 2 ERDÉLYI, László. A Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertművelésre meg az iparra. In SERÉDI, Juszinián (ed.). *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938, s. 490.
- 3 VAJDA, ref. 1, s. 43.
- 4 FÜLÖP, Éva. Az egyházi birtok Magyarországon a hűbéri korszakban. In OROSZ, István – FÜR, Lajos – ROMÁNY, Pál (eds.). *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest: Mezőgazda, 1996, s. 26. ISBN 9789637362293.
- 5 HERVAY, F. Levente. A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In TAKÁCS, Imre (ed.). *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma: Pannonhalmi bencés apátság, 2001, s. 465. ISBN 9638547170.
- 6 Krátka poznámka na okraj – táto štúdia nemá ambíciu obsiahnuť všetky pramenné zmienky o vodných mlynoch z arpádovského Uhorska, ani predstaviť rozsiahlu, podrobnú a v mnohých ohľadoch podnetnú tvorbu maďarských (ani západoeurópskych) historikov hospodárskych dejín, ktorá sa dotýka stredovekých vodných mlynov. Predložený príspevok vznikol s podstatne skromnejším cieľom, totiž ako výzva na opätovné prehodnotenie nových téz o rozšírení uhorských mlynov v prvých dvoch storočiach existencie Uhorského kráľovstva.

Obr. 1:

Nákres Vitruviovho mlyna s vertikálnym vodným kolesom a lopatkami na spodný náhon, sústavou ozubených kolies, horizontálnou osou a behúňom a ležiakom žarnova

Zdroj: SUNDigital Collections, Stellenbosch University, James Walton Collection (885). <https://digital.lib.sun.ac.za/handle/10019.2/361>.

Doklady o vodných mlynoch na európskom Západe

Vývoj vodného kolesa siaha hlboko do staroveku. Z tretieho storočia pred Kristom pochádza prvý známy nález fragmentov dreveného kolesa z gréckej Perachory, ktoré slúžilo ako časť zariadenia na čerpanie vody.⁷ Prvou písomnou zmienkou o vodných mlynoch je chválospev gréckeho epigramatika Antipatra zo Sidónu (žil v druhej polovici 2. storočia pred Kristom), ktorým oslavuje nahradenie ťažkej fyzickej práce gréckych žien novou technológiou: „*Dajte preč ruky, dlhý čas zvyknuté otáčať mlynským kameňom, ó ženy, ešte nedávno drtiace obilie. V budúcnosti vás čaká dlhý spánok nedbajúci ani spevu kohúta ohlasujúceho úsvit. To Déméter prikázala Nymfám vykonávať prácu vašich rúk ...*“⁸

7 TOMLINSON, Richard Allan. The Perachora Waterworks. Addenda. In *The Annual of the British School at Athens*, 1976, roč. 71, s. 147 – 148.

8 Preklad LE GOFF, Jacques. *Kultúra stredovekej Evropy*. Praha: Odeon 1991, s. 222. ISBN 8020702067. Porov. „*Prestaňte mlieť, ó ženy, umárajúce sa pri mlynoch. Majte ododnes dlhý spánok, a nedbajte ani hlas kohúta, ktorým ohlasuje brieždenie. To Déméter prikázala vykonávať prácu vašich rúk Nymfám, a ony, padajúce na vrchol kolesa, dávajú do pohybu jeho hriadel' a točia jeho ťažkou osou.*“ Z anglického prekladu PATON, William Roger. *Greek*

V prvom storočí pred Kristom už vodný mlyn s vertikálne umiestneným vodným kolesom a mechanizmom mlynskeho stroja (s hriadeľom, systémom ozubených kolies a mlynskými kameňmi – behúňom a ležiakom) podrobne popisuje rímsky architekt Marcus Vitruvius Pollio v diele *De architectura* (10. kniha). Po páde Západorímskej ríše sa znalosť tejto technológie šírila (veľmi pozvoľne) z Galie do anglosaskej Británie (od 9. storočia), Írska a na ďalšie ostrovy (na Island až na prelome 12./13. storočia),⁹ od 8. storočia preukázateľne aj západným smerom do Porýnia, Bavorska a na územie karolovskej Východnej marky (*Marchia Orientalis*). Existenciu vodného mlyna v Porýní v 8. storočí dokladajú archeologické nálezy reliktovej malých vertikálnych mlynov (s vodnými kolesami s priemerom do 2,5 metra) z hornobavorského Dassingu a Niederbergu, dendrochronologicky datované do 8. a 9. storočia.¹⁰ Skutočný rozmach vodných mlynov v západnej Európe 9. – 11. storočia však dokazujú až karolínske kapitulárie, ríšske listiny a predovšetkým tzv. *Kniha posledného súdu* (*Domesday Book*) Viliama Dobývateľa z roku 1086, ktorá sa zmieňuje o približne 6 000 vodných mlynoch situovaných prevažne v riečnom systéme juhovýchodnej Británie.¹¹ K technológii a výkonnosti konkrétnych typov mlynských zariadení sa ešte dostaneme – na úvod bude dôležitejšie zdôrazniť, že západná medievistika hľadá za rozširovaním vodných mlynov na Západe v 9. – 12. storočí primárne cirkev a mníšske rády, predovšetkým benediktínov a cistercitov.¹² V historickom kontexte 11. – 12. storočia však už zrejme nemožno podceňovať ani dobové znalosti využívania mlynov a hospodárske záujmy západoeurópskej šľachty (teda aj zakladateľov

Anthology III. Book IX, 418. London: William Heineman, New York: G. P. Putnam's sons, 1925, s. 233.

- 9 BLOCH, Marc. The Advent and Triumph of the Watermill. In BLOCH, Marc. *Land and Work in Medieval Europe: Selected Papers*. Translation by J. E. Anderson. London: Routledge and Kegan Paul, 1967, s. 138.
- 10 Nálezy týchto bavorských mlynov popísali aj českí archeológovia a historici KLÁPŠTĚ, Jan. *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 289. ISBN 9788074221408; podrobnejšie KOTYZA, Oldřich. K počátkům vodních mlynů v českých zemích aneb o existenci vltavských jezů a hydraulických mlýnů v Praze 10. století. Poznámky k břevnovskému aktu ze 14. ledna 993. In BOHÁČOVÁ, Ivana – SOMMER, Petr (eds.). *Středověká Evropa v pohybu. K počtům Jana Klápště*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 463 – 464. ISBN 9788087365762.
- 11 HOLT, Richard. *The Mills of Medieval England*. Oxford/New York: Basil Blackwell, 1988, s. 3 – 5. ISBN 9780631156925; tiež WIKANDER, Örjan. Archaeological Evidence for Early Watermills - An Interim Report. In SMITH, Norman (ed.). *History of Technology*, 1985, roč. 10, s. 151 – 179 (najmä s. 155 – 157). ISSN 0734-1512.
- 12 Výbornou prehľadovou prácou je štúdia LUCAS, Adam. The Role of the Monasteries in the Development of Medieval Milling. In WALTON, A. Stephen (ed.). *Wind and Water in the Middle Ages. Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*. Tempe, Arizona: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006, s. 89 – 128. ISBN 9780866983679.

a patrónov kláštorov), obchodníkov a mestských elít. Toľko zatiaľ k všeobecnému vývoju, presuňme sa už teraz do Uhorska v 11. storočí.

Nástup uhorských vodných mlynov pohľadom historiografie

Pre historikov zaujímajúcich sa o vodné mlyny je dodnes povinným čítaním stále dôležitá staršia práca Marca Blocha *Avènement et conquêtes du moulin à eau* (v texte vychádzam z anglického prekladu *The Advent and Triumph of the Watermill*) z roku 1935, o čom svedčí už množstvo citácií. Všeobecnejšie ladené tézy francúzskeho historika datovali rozšírenie vodných mlynov v oblastiach na okraji kultúrneho vplyvu Západu (Dánsko, Čechy, Poľsko) do 12. storočia, kým v severských krajinách nemuselo podľa Blocha prichádzať k rozsiahlejšiemu využívaniu vodných tokov na mletie obilia ešte ani v priebehu 13. storočia.¹³ Bloch teda rozhodne nepredpokladal vyššie počty vodných mlynov pred nástupom 12. storočia ani pri brehoch uhorských riek.¹⁴

Väčšinu starších názorov maďarských historikov už zhrnuli novšie štúdie Tamása Vajdu, prípadne Andrása Vadasa,¹⁵ na tomto mieste preto postačí krátka sumarizácia vývoja postupne sa meniacich názorov. Staršia historiografia ešte nevnímala ako dôveryhodné údaje o mlynoch v Uhorsku zmienky zo sfalšovaných zakladacích listín cirkevných inštitúcií z 11. storočia, medievisti preto kládli datovanie prvých doložených mlynov až do prvých desaťročí 12. storočia.¹⁶ Od sedemdesiatych rokov 20. storočia sa objavuje tendencia opätovne prehodnotiť výpovednú hodnotu niektorých interpolovaných listín, čo viedlo aj k úvahám o prípadnom staršom rozšírení mlynov. Egon Maróti upozorňoval na zmienky o mlynoch z deväťdesiatych rokov 11. storočia,¹⁷ kým Bernát L. Kumorovitz a László Makkai považovali za dôveryhodné už údaje o mlynoch z roku 1061.¹⁸

13 BLOCH, ref. 9, s. 138.

14 Podobne ako v Poľsku, kde sa dokonca prvé písomné zmienky o mlynoch objavujú až v 13. storočí.

15 VAJDA, ref. 1, najmä s. 32 – 33; podrobnú literatúru uvádza (v užšom kontexte problematiky výskumu miest na mlyny – v uhorských prameňoch zväčša ako locus molendini) VADAS, András. Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül. In *Történelmi Szemle*, 2015, roč. 57, č. 4, s. 619 – 648. ISSN 0040-9634.

16 VÁCZY, Péter. A korai magyar történet néhány kérdéséről. In *Századok*, 1958, roč. 92, s. 278. ISSN 0039-8098.

17 MARÓTI, Egon. A vízimalom európai elterjedésének kérdésének történetéhez. A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatához. In *Antik Tanulmányok*, 1975, roč. 22, s. 74. ISBN 0003-567X.

18 KUMOROVITZ, Bernát L. A zselicsszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest“ legkorábbi említése). In *Tanulmányok Budapest múltjából*, 1964, roč. 15, s. 43 – 83. ISSN 0238-5597; MAKKAJ, László. Östliches Erbe und Westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). In *Agrártörténeti Szemle (Supplementum)*, 1974,

György Györffy dokonca posunul spodnú hranicu písomne doložených mlynov v Uhorsku do začiatku 11. storočia,¹⁹ podobne v podrobnejšom a najnovšom spracovaní problematiky Tamás Vajda.

Mola, molendinum, molendinarius v najstarších uhorských listinách

O vodných mlynoch v Uhorsku v 11. – 12. storočí vieme výlučne zásluhou najstarších (často však interpolovaných) listín a *Väčšej legendy* sv. Gerarda, ďalej sa preto budem venovať predovšetkým písomným prameňom. V maďarskej medievistike sa síce objavili pokusy zohľadniť aj archeologické a archeobotanické dáta, v historickom kontexte 11. a 12. storočia však ide o veľmi neisté a ťažko využiteľné poznatky. Nielen datovanie nálezov, ale aj určenie pôvodného využitia nájdených kamenných žarnovov je viac než neisté, mohlo ísť totiž o súčasť malých vodných, ale aj ručných a mechanických (samoťažných) mlynov poháňaných dobytkom. Obmedzená je aj výpovedná hodnota archeobotanických výskumov rano- či vrcholnostredovekých osídlení. Palynologické a paleobotanické rozborý rastlinných makrozbytkov síce dokážu odhadnúť (hoci skôr v hrubých obrysoch) predpokladanú druhovú skladbu pestovaného obilia²⁰ (zvýšený výskyt pšenice môže indikovať výrobu kvalitnejšieho „bieleho“ chleba, raže a jačmeňa zas menej kvalitné suroviny spracovávané na ručných mlynkoch), na určenie predpokladaného pomeru medzi domácou výrobou a prácou

s. 1 – 53); z ďalších prác L. Makkaia pozri napr.: A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe. In ENDREI, Walter (ed.). *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon (malomipar – vaskovázat - textilipar)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995, s. 29-35. ISBN 9630568608; Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege. In *Történelmi Szemle*, 1984, roč. 27, s. 37 – 38. ISSN 0040-9634. Súhrne porov. heslo «malom» v práci KRISTÓ, Gyula (ed.). *Korai Magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994, s. 441 (autorom hesla je Walter Endrei). ISBN 9789630567220.

19 GYÖRFFY, György. *István király és műve*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977, s. 419. ISBN 9789632803609. Treba však doplniť, že Györffy sa témou rozšírenia vodných mlynov v Uhorsku nezaoberal systematickejšie a nevenoval jej ani samostatnú štúdiu.

20 S dôrazom na stredoeurópsky región napr. KLÁPŠTĚ, Jan. K některým otázkám vztahu palynologie a studia středověkého osídlení. In *Památky archeologické*, 1989, roč. 80, č. 2, s. 464 – 466; HAJNALOVÁ, Eva. Aussagefähigkeit slawischer archäobotanischer Reste aus der Slowakei. In CHROPOVSKÝ, Bohuslav (ed.). *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave Bratislava 7. – 14. septembre 1975, tom. III*. Bratislava: VEDA, 1980, s. 125 – 131; HAJNALOVÁ, Eva. *Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku*. Nitra: AÚ SAV, 1993, s. 105 – 128. ISBN 9788088709022; HAJNALOVÁ, Eva. *Archeobotanika pestovaných rastlín*. Nitra: Slovenská poľnohospodárska univerzita, 1999. ISBN 9788071376248; GYULAI, Ferenc. *Archaeobotanika: A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytan vizsgálatok alapján*. Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2001, s. 16 – 36, 162 – 176, 179 – 182; ISBN 9639134473; GRYNÁEUS, András – GRYNÁEUS, Tamás. The Geobotany of Medieval Hungary: A Preliminary Report. In *Medium Aevum Quotidianum*, 2001, roč. 44, č. 5, s. 78 – 93.

vodných mlynov v 11. – 12. storočí je to však veľmi málo. Zaujímavejšie bude sledovať písomné zmienky o vodných mlynoch, na základe ktorých sa možno pokúsiť o ich lokalizáciu v čase a priestore. Na druhej strane je treba mať tiež na zreteli, že údaje o prvých mlynároch a mlynoch v Uhorsku pochádzajú takmer výlučne zo sfalšovaných prameňov – pri ich interpretácii bude teda na mieste mimoriadna obozretnosť.

Medievisti György Györffy a Tamás Vajda považovali za dôkaz o existencii vodných mlynov v Uhorsku na začiatku 11. storočia už donačnú listinu (sv.) Štefana I. pre Veszprémske biskupstvo z roku 1009. Podľa neskorších odpisov listiny daroval Štefan biskupstvu majetky s príslušenstvom, t. j. so služobníctvom, lúkami, vinicami, dvormi, budovami, kultivovanou a nekultivovanou pôdou, právom na rybolov a lov zveri, vodami a vodnými tokmi, mlynmi a cestami.²¹ Aj keď na základe všeobecného označenia (*molendinis*) ešte nemožno s istotou hovoriť o mlynoch poháňaných prúdom vody, ich uvedenie hneď za vodnými plochami a tokmi naznačuje, že pod zmieneným termínom autor listiny myslel predovšetkým vodné mlyny. Napriek tomu sa domnievam, že zmienený údaj ako doklad o vodných mlynoch v Uhorsku neobstojí.

Donačná listina sa zachovala až v dvoch sfalšovaných odpisoch z druhej polovice 13. storočia, ktoré boli spísané až po strate autentickej listiny (stratenej snád' v dôsledku požiaru z roku 1276, možno skôr). Zásahy do pôvodného textu mohli byť minimálne, to však ešte neznamená, že sa jeden z nich nemohol týkať vsuvky o mlynoch biskupstva. Možný je však aj ďalší scenár. Autorom pôvodnej listiny bol pravdepodobne bližšie neznámy pisár, ktorý prišiel do Uhorska z Rímsko-nemeckej ríše. Tento starší predpoklad maďarskej medievistiky podporujú početné textové varianty donačnej listiny v písomnostiach z ríšskej kancelárie Ota III. a Henricha II.²²

Ríšsky pisár teda mohol vložiť do všeobecne znejúcej formulácie o darovaných hmotných statkoch slovo *molendinis* podľa úzu zaužívaného v ríši, a to bez ohľadu na reálne rozšírenie vodných mlynov v Uhorsku. Ruku pisára by v tomto prípade viedla skutočnosť, že išlo o stručné a všeobecné vymedzenie majetkov (t. j. predovšetkým prítomných, ale aj budúcich) na území darovanom biskupstvu Štefanom I. na „večné časy“ (*ut habeat omnium firmitatem perpetuam*), teda nie o exaktnú inventarizáciu raných hmotných statkov biskupstva. Zmienka o mlynoch zo sfalšovanej donačnej listiny v každom prípade nedokazu-

21 „...scilicet famulis familiabusque, pratis, vineis, areis, edificiis, campis, terris, agris cultis et incultis, piscacionibus, venacionibus, aquis aquarumque decursibus, **molendinis**, viis, inviis tam exitibus quam inexitibus...“ GYÖRFFY, György (ed.) *Diplomata Hungariae Antiquissima* (ďalej DHA), volumen I. (1000–1131). Budapestini: In aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae, 1992, č. 8, s. 52.

22 DHA I, s. 51.

je málo pravdepodobný predpoklad, podľa ktorého by početnejšie vodné mlyny mlieli v Karpatskej kotline obilie už v prvom desaťročí 11. storočia.

Prvá zmienka o mlynároch v službách benediktínskeho opátstva by sa mala týkať donácie Štefana I. pre Pécsvárad z roku 1015. Ani táto informácia nemá reálnu výpovednú hodnotu. Malý počet mlynárov (*molendinariis III*) síce neevokuje predstavu o ich práci na ručných žarnovoch, ide však veľmi pravdepodobne o údaj, ktorý bol vsunutý do sfalšovaného, či skôr niekedy pred rokom 1158 vytvoreného znenia zakladacej listiny.²³ Málo dôveryhodná je tiež zmienka z neskorostredovekého súpisu stratených majetkov kláštora v Bakonybéli, podľa ktorej kráľovná Gizela darovala mníchom mlyn pod hradbami Vesprímu (*molendinum sub rupe Wesprimiensi*).²⁴

Súpis pochádza až z prelomu 15./16. storočia, navyše iné stredoveké pramene usvedčujú písomnosť z nepresností a zavádzajúcich informácií – viaceré pôvodne šľachtické donácie sú v listine uvádzané ako kráľovské, časť majetkov preukázateľne nemohla pochádzať z darov uvedených panovníkov a podobne. Listina síce mohla vychádzať zo starších, hodnoverných údajov uchovaných v kláštornom skriptóriu, nevieme však, či medzi ne možno zaradiť aj zápis o obdarovaní opátstva mlynom už prvou uhorskou kráľovnou.

Zvýšenú pozornosť si zaslúži až pravá zakladacia listina kláštora v Tihany z roku 1055. V písomnosti sa nachádzajú údaje o darovaných ľuďoch aj s ich pracovným zaradením vrátane dvoch mlynárov s mlynmi (*molendinarii cum molendinis II*).²⁵ Táto zmienka sa už zrejme vzťahuje na mlyny späť s konkrétnym miestom, teda na vodné, prípadne mechanické mlynské zariadenia, čiže

23 DHA I, č. 12, s. 73. Zakladacia listina mohla prevziať z pôvodnej zakladacej listiny formálny úvod, navyše niektoré ďalšie zmienky o trhových príjmoch a ozbrojenej ochrane kláštora odkazujú na staršie pomery z 11. storočia. Porov. KRISTÓ, Gyula. Szent István pécsvárad-i okleveléről. In PITI, Ferencz (ed.). *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2000, s. 307 – 321 (súhrn s. 317 – 321). ISBN 0129005859069. Podrobný a dodnes podnetný diplomatický rozbor vykonal už SZENTPÉTERY, Imre. *Szent István király Pécsvárad-i és Pécsi alapítólevele*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1918. Novší súhrn ÉRSZEGI, Géza. A pécsvárad-i monostor alapítólevele. In KÖSZEGY, Péter (ed.). *Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor I-XIV*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2003 – 2014, s. 107 (zv. IX). ISBN 9789635068272. Podľa Györfőyho zachované znenie listiny odráža pomery z posledných desaťročí 11. storočia. GYÖRFFY, ref. 19, s. 237. Listina sa však zachovala až z neskorších odpisov textu existujúceho pravdepodobne pred rokom 1158, teda v čase, keď opát z Pécsváradu predložil Gejzovi II. prepis (!) údajne zhorenej pôvodnej zakladacej listiny. Údaj o mlynároch sa teda môže vzťahovať aj na pomery v 12. storočí.

24 SÖRÖS, Pongrácz. *A Bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548. A Pannoni-halmi Szent-Benedek-Rend története* (ďalej PRT) *VIII*. Budapest: Stephaneum, A Szent-István-Társulat, č. 290, s. 590.

25 DHA I, č. 43/I, s. 151.

mlyny ťahané konským záprahom alebo ťažným dobytkom. O niečo neskoršie pramene z druhej polovice 11. storočia naznačujú, že v päťdesiatych rokoch už mohli mlieť v Uhorsku aj prvé vodné mlyny. V prípade opátstva v Tihany už teda možno uvažovať aj o dvoch menších vodných mlynoch „vitruviovského“ typu, snád' bavorských importoch staršej typológie vertikálnych mlynov z Dassingu či Niederbergu, ktoré by pri zabezpečení dostatočného prívodu vody boli schopné (takmer) celoročnej prevádzky.²⁶ Nič určité však o týchto mlynoch nevieme – chýbajú nám akékoľvek údaje konkretizujúce ich druh, konštrukciu a lokalizáciu. Prvé mlyny z Tihany mohli byť situované na niektorej z menších riek alebo potokov severne od Blatenského jazera, znovu však ide iba o neisté dohady.

Od šesťdesiatych rokov 11. storočia sa objavujú zmienky o mlynoch aj v zakladacích listinách šľachtických fundácií. Údaje zo zakladacej listiny kláštora v Zselicsszentjakabe k roku 1061 považoval dokonca László Makkai za prvý hodnoverný doklad o existencii vodných mlynov v Uhorsku.²⁷ Listina (prepísaná kráľovskou kanceláriou Bela IV. v roku 1257, dnes zachovaná v odpisoch z 15. a 17. storočia)²⁸ uvádza najmenej desať (skôr viac) mlynov²⁹ a miesto na mlyn na siedmich samostatných lokalitách.³⁰ Zaujímavosťou tejto písomnosti je

26 Ide o domnienku vychádzajúcu výlučne z rozšírenia tohto typu mlynov na Západe. Bolo by iste lákavé priniesť k typológii najstarších mlynov v Uhorsku istejšie poznatky, avšak vzhľadom na absenciu archeologických nálezov a konkrétnejších písomných zmienok budeme musieť na exaktnejšie závery (zrejme aj v budúcnosti) rezignovať.

27 MAKKAI, *Östliches Erbe*, ref. 18, s. 46.

28 DHA I, č. 50/II, s. 170-171 (znenie listiny s. 171 – 174).

29 László Makkai uvádza len šesť mlynov, Tamás Vajda píše o najmenej ôsmich. MAKKAI, *Östliches Erbe*, ref. 18, s. 44 – 45. VAJDA, ref. 1, s. 29.

30 „*molarius cum mola (Kapus) ... mola cum molario (Kapus) ... mola cum molario (Stiruilli) ... molarium cum mola (Sudan) ... molarium cum mola (insula Pest) ... molam cum molario (Bihar) ... molam cum molario et terram ad eandem molam pertinentem (villa Kesis) ... molam in Papa (et tributum in ponte Hole) ... Pesti quoque locum cum aliquantis molis Sancto Jacobo acquisivi ... locum molae cum piscina.*“ Tamás Vajda tu považuje výraz terra za staršiu obdobu označenia pre miesto na mlyn (locus molae, locus molendini). VAJDA, ref. 1, s. 33 – 34. Dikcia listiny však navodzuje skôr dojem územia prislúchajúceho k už zmienenému mlynu, teda príslušnej zeme vrátane hospodárskych budov a prístupovej cesty. Ani samotný výraz locus molendini nebýva interpretovaný jednoznačne – zdá sa, že sa nemusel spájať výlučne so zaniknutým mlynom, ale tiež len s (dôležitým!) povolením na stavbu mlyna na vhodnom mieste s miestnym hospodárskym zázemím, súčasne na mieste neohrozujúcom miestny rybolov či (v neskorších obdobiach) prácu iných mlynov. Možno tiež doplniť, že údaj o mieste na mlyn s rybolovom pochádza až z dodatku listiny, ktorý opisuje neskoršie donácie. DHA I, č. 50/II, s. 174. K termínu locus molendini podrobne VADAS, ref. 15, najmä s. 645 – 647. V súvislosti so stavbou vodných kanálov, nádrží a hrádz sú známejšie až neskorostredoveké pomery. Pozri TAKÁCS, Károly. Medieval Hydraulic Systems in Hungary: Written Sources, Archaeology and Interpretation. In LASZLOVSZKY, József - SZABÓ, Péter (eds.). *People and Nature in Historical Perspective*. Budapest: CEU Department of Medieval Studies &

aj skutočnosť, že sa v nej označujú mlynári ako *molarius* (namiesto tradičného *molendinarius*), zatiaľ čo mlyny ako *mola* (namiesto *molendinum*).³¹ Informácie o mlynoch sa zachovali v rámci popisu majetkov opátstva, takže po prvýkrát možno s istotou písať o mlynoch spätých s konkrétnymi miestami, dokonca riekami, dedinami v blízkosti riek a mostným mýtom. Ak by sme teda akceptovali všeobecne prijímané tézy o minimálnej miere interpolovania pôvodného textu, mali by sme zrejme pred sebou ťažko spochybiteľný doklad o rozšírení vodných mlynov v Uhorsku najneskôr v šesťdesiatych rokoch 11. storočia.

Domnievam sa, že v súčasnosti obchádzaným, avšak zásadným problémom hodnovernosti zakladacej listiny zo Zselicsszentjakabu je dnes už prakticky neidentifikovateľná genéza písomnosti v 12. – 13. storočí. O dejinách zmieneného kláštora nemáme z tohto obdobia ani jedinú hodnovernú správu. V zhode s dobovou praxou spisomňovania nekráľovských listín v 11. storočí bola pôvodná listina vydaná bez pečate, nebolo by preto nič jednoduchšie ako aktualizovať údaje o majetkoch kláštora tak, aby zodpovedali želanému alebo skutočnému stavu z desaťročí po založení opátstva. Informácia o viac než desiatich mlynoch je krajne podozrivá už z dôvodu, že podľa autentickej zmienky z rokov 1093 – 1095 mnísi najvýznamnejšieho kláštora v Pannonhalme disponovali po storočí od založenia opátstva „len“ siedmimi mlynmi(!).³² Predpoklad o tak vysokom počte mlynov aktuálne zakladaného šľachtického kláštora v Zselicsszentjakabe je v rozpore aj s pomermi na majetkoch ďalších veľkých opátstiev. Ak by boli vodné mlyny v Uhorsku druhej polovice 11. storočia takou samozrejmosťou, ťažko si vysvetliť, prečo sa o nich nezmieňujú ako o majetkoch opátstiev alebo aspoň ako o významných hraničných bodoch pri ohraničovaní majetkov ďalšie pramene. Očakávať by sme ich mohli minimálne v prípade kráľovských kláštorov v Hronskom Beňadiku a Bakonybéli, prípadne pod Zoborom alebo v Somogyvári.³³ Situovanie majetkov týchto kláštorov v blízkosti menších riek a potokov

Archaeolingua, 2003, s. 289 – 311. ISBN 9639241865. Všeobecnejšie napr. HOFFMANN C. Richard. Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe. In *The American Historical Review*, 1996, roč. 101, č. 3, s. 631 – 669.

- 31 Terminológia môže byť v spojitosti s mlynmi mäťúca, termínom *mola* sa totiž neoznačoval len mlyn, ale napr. tiež hrádza (k tomu podrobne KOTYZA, ref. 10, s. 483 – 485), kým *molarius* mohol byť v stredovekých prameňoch mlynár aj mlynský kameň – čiast' maďarskej historiografie tak termín v zakladacej listine dokonca aj prekladá – pozri preklad Győző Kenézy v monografii TAKÁCS, Imre (ed.). *Paradisum Plantavit*. Pannonhalma: Pannonhalmi főapátság, 2001, s. 554 – 556. ISBN 9639053481. Pisár sa tu však nedržal zaužívaného úzu ani v prípade označenia pre mlyn (*mola* namiesto *molendinum*), správnejší bude teda zrejme preklad mlyn s mlynárom. Odlišná terminológia v žiadnom prípade neindikuje odlišnú technológiu – už situovanie mlynov pri riekach jednoznačne odkazuje na vodné mlyny.
- 32 DHA I, č. 100, s. 301.
- 33 Zakladacia listina zo Somogyváru a zoborské listiny z rokov 1111 a 1113 neobsahujú podrobnejší súpis majetkov porovnateľný so zakladacou listinou v Zselicsszentjakabe. Takýmto

s vyhovujúcim prietokom a sklonom by vytváralo ideálne podmienky pre využitie sily vodného prúdu a pre zefektívnenie fyzickej práce ľudí a ťažných zvierat.

Za pravdepodobnejší teda považujem skôr predpoklad, že sa v držbe mníchov zo Zselicsszentjakabu spočiatku nenachádzali všetky v zakladacej listine uvádzané mlyny. K podozrivým údajom listiny sa ešte dostaneme, poukázať však možno aj na záznam, ktorý je pravdepodobne autentický. Podľa listiny ponechal zakladateľ kláštora, šomodský (hradný) župan (*comes*) Oto, svojej manželke v doživotnom užívaní dve poplužia a mlyn s mlynárom, ktorý mal pripadnúť mníchom až po jej smrti.³⁴ Pre interpolovanie tohto typu informácií by sme len ťažko hľadali motív. Ide teda o jednu z indícií, ktoré môžu naznačovať, že časť v listine uvádzaných mlynov mlela pre potreby kláštora už v 11. storočí.³⁵

V roku 1267 bola výraznejšie upravená aj zakladacia listina kláštora v Százde, spísaná pôvodne okolo roku 1067. V zachovanom znení listiny sa nachádza údaj o mlyne s mlynárom v kláštornej držbe (*molendinum cum molendinario*), ďalší je v rámci ohraničenia majetkov uvedený pri Szihalome (*ad molendinum Geru*).³⁶ Práve táto metácia zodpovedá staršiemu úzu ohraničovania majetkov (teda prostredníctvom prírodných hraníc, najmä stromov či vyvýšenín, ale aj kameňov a pohrebísk), v písomnosti uvedené dva mlyny by teda mohli zodpovedať už stavu z druhej polovice 11. storočia.

Ďalším z cenných dokladov o mlynoch v Uhorsku je súpis majetkov kláštora v Bakonybéli z roku 1086. Podľa listiny postúpil mníchom jeden mlyn pod hradbami Vespřímu vespřímsky kanonik Ondrej. Kanonikovi ho však mal predtým darovať už kráľ Ondrej I.,³⁷ čo by dokladalo existenciu vodného mlyna niekedy pred rokom 1060. Mlyn (mlyny) v kláštornej držbe už v osemdesiatych rokoch 11. storočia potvrdzujú aj povinnosti kláštorňých poddaných. Podľa súpisu jazdci (*equites*) slúžili deväť dní na majetkoch opátstva – v rámci prác na poliach zväžali obilie do mlyna, následne múku z mlyna do kláštora.³⁸ Zmienená pasáž

súpisom je však minimálne zakladacia listina kláštora v Hronskom Beňadiku z roku 1075 (bez zmienky o mlynároch a mlynoch) a súpis majetkov kláštora v Bakonybéli z roku 1086 (listina uvádza s určitosťou len jeden mlyn).

34 „... *comitissaeque duo aratra vadunt, mola cum molario, quae tamen post obitum eius nemo debet a monasterio rehabere.*“ DHA I, č. 50/II, s. 172.

35 Pre úplnosť však možno doplniť, že by táto časť listiny vyznela gramaticky správne aj bez príslušnej zmienky o mlyne s mlynárom. Ide o jeden z mnohých prípadov, ktoré dokladajú úskalía akýchkoľvek pokusov o posúdenie hodnovernosti tých častí interpolovaných listín, ktoré iba stručne menujú darované majetky – záchytné body pre odhalenie neskorších vsuviek tu prakticky absentujú.

36 DHA I, č. 58, s. 184.

37 „... *unum molendinum, sub muro Brezprem civitatis a rege Andrea datum.*“ DHA I, č. 84/I, s. 253.

38 „...*arant dietas verni, autumpni et estivi VIII dies, postea metunt, congregant in horrea,*

listiny vznikla veľmi pravdepodobne ešte v 11. storočí, takže údaje o mlyne kláštora v Bakonybéli z roku 1086 tentokrát nemožno spochybňovať. Informácie z kráľovského súpisu súčasne naznačujú, že pri mlynoch už mohli mlynárom opátstiev sezónne vypomáhať aj poddaní z bližšie situovaných dedín.

Pri odhade počtov vodných mlynov na majetkoch kláštorov z 11. storočia sa možno oprieť iba o zápis o siedmych mlynoch Pannonhalmy z deväťdesiatych rokov (*Molendina ipsius loci sunt VII*).³⁹ Súpisy majetkov opátstva z konca 11. a z 13. storočia dokladajú, že hmotné zázemie Pannonhalmy ďaleko prevyšovalo ekonomické zázemie ďalších benediktínskych kláštorov z rovnakého obdobia. Tento poznatok sa týka počtov dedín, rozsahu kultivovanej pôdy, rybárskych osád, ľudí, hospodárskych zvierat, viníc, odevov, kníh a mobilného inventára mníchov a kláštorného kostola. Z tohto pohľadu by bolo veľkým prekvapením, ak by Pannonhalme nepatriilo jednoznačné prvenstvo aj v počte vodných mlynov. Albeusov súpis majetkov Pannonhalmy z roku 1238 dokumentuje nárast mlynov v držbe opátstva za nasledujúcich stopäťdesiat rokov o ďalších približne 20, čo nás vedie opäť k číslu (najmenej 25 mlynov a osem až viac miest na mlyny), ku ktorému sa ďalšie benediktínske kláštory v období pred tatárskym vpádom ani nepriblížili.⁴⁰

Skutočný rozmach vodných mlynov nemožno v Uhorsku doložiť ani málo početnými prameňmi z 12. storočia. Výnimkou by mohla byť len zakladacia listina kláštora v Almáde z roku 1117 (1121),⁴¹ podľa ktorej sa na majetkoch opátstva nachádzalo najmenej sedem mlynov na štyroch lokalitách.⁴² Listina sa zachovala až v neskorostredovekom prepise z roku 1420. Maďarská medievistika nepredpokladá sfalšovanie pôvodného textu, hoci ani v tomto prípade nemožno vylúčiť menšie úpravy počtov darovaných majetkov a ľudí. Zaujímavé sú však aj okolnosti založenia a hmotného zabezpečenia kláštora. Zázemie nového opátstva (vrátane mlynov) malo totiž vzniknúť výlučne z rodinného dedičstva zámožného zakladateľa Bándy a z niekoľkých majetkov darovaných za spásu duše Bándovho syna Ogiuza (Atyusza). Z darovaných mlynov sa päť nachádzalo na majetkoch zosnulého Bándy, kým najmenej dva v Pake k nim pridali spoluzakladateľ a fundátorov syn.

triturant, trahunt ad molendinum, inde ad monasterium...“ DHA I, č. 84/I, s. 253.

39 DHA I, č. 100, s. 301.

40 K Albeusovmu súpisu sa vrátim pri úvahe nad lokalizáciou najstarších mlynov.

41 V roku 1121 bol kláštor vysvätený vespřímskym biskupom Nánom.

42 „...in loco, qui vocatur Almad ... molendina II - in predio, quod dicitur Weresthow ... molendina II - in predio, quod dicitur Zeglegetb ... molendinum - in Paca ... molendina ... (časť textu s počtom mlynov tu chýba)“. SZENTPÉTERY Imre. Az almadí monostor alapító oklevele II. István korából. In GOMBOCZ, Zoltán – MELICH, János (eds.). *Magyar Nyelv*, 1927, roč. 23, s. 360 – 370 (znenie listiny s. 361 – 365). ISSN 0025-0228.

Stručné zmienky o mlynoch obsahuje aj zakladacia listina kláštora v Csatári, opátstva založeného v rokoch 1141/46.⁴³ Šľachtickí fundátori zabezpečili kláštor takmer celým rodinným majetkom, medzi ktorým nachádzame aj tri mlyny.⁴⁴ Z tridsiatych rokov 12. storočia možno uviesť aj informáciu o mieste na mlyn (*locus molendini*) zo zakladacej listiny kláštora v Bzovíku z roku 1135.⁴⁵ V druhej polovici 12. storočia stojí za zaznamenanie ďalší údaj o mieste na mlyn na potoku Kompa pri Santovke z roku 1158,⁴⁶ zmienka o hrnskobeňadickom mlyne v Malých Slepčanoch z roku 1165,⁴⁷ pomerne mäťúca informácia o štyroch mlynároch a dvoch mlynoch (?) kráľovského kláštora v Szentjobb (*quatuor molendinarios et duos molendinarios*) z roku 1169⁴⁸ a napokon ďalší záznam o mlyne na majetkoch kláštora v Bakonybéli (v Kajári), ktorý bol vypálený (*molendinum Martini combussit*) pred rokom 1171.⁴⁹

Technológia a situovanie najstarších vodných mlynov v Uhorsku

Zmienené pramene teda naznačujú, že v Uhorsku mleli vodné mlyny od päťdesiatych rokov, najneskôr od poslednej tretiny 11. storočia. O technológii a výkone najstarších mlynských zariadení nemáme žiadne správy. Nejde o špecifický uhorský problém, konkrétnejšie údaje totiž chýbajú aj z Čiech, Poľska a ďalších krajín bez početnejších a najmä obsažnejších písomných prameňov.⁵⁰ Na Západe sa s prvými mlynmi spája skôr predstava technológie s horizontálnym vodným kolesom a vertikálne umiestnenou osou konštrukcie mlyna, ktorá poháňala sa-

43 FEJÉRPATAKY, László. A Gutkeled Biblia. In *Magyar Könyvszemle*, 1892–93, roč. 1, s. 14–18. ISSN 0025-0171.

44 „... *predium de Zala ... cum II molendini cum custodibus, ... predium Hon ... cum uno molendino*...“ FEJÉRPATAKY, ref. 43, s. 16 – 17.

45 MARSINA, Richard (ed.). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), *tomus I*. Bratislava: Academia Scientiarum Slovaca, 1971, č. 74, s. 71.

46 CDSI I, č. 84, s. 82.

47 „... *molendinum, quod predicto sancto obtuli, cum duabus molis uxor mea quousque nupserit habeat*.“ CDSI I, č. 88, s. 85.

48 So zmieneným údajom si nedokázali poradiť ani maďarskí medievisti. G. Fejér ešte prepísal časť listiny Štefana III. ako *quatuor molendinorum et duos molendinarios*, teda štyri mlyny a dvaja mlynári: FEJÉR, Georgius (ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (CDH). *Tomi VII, vol. I*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1931, č. 116, s. 161. Z tohto prepisu vychádzali ďalší historici vrátane Tamása Vajdu (VAJDA, ref. 1, s. 31). G. Györffy naproti tomu chápal zmienku ako údaj o štyroch mlynároch a chybný zápis o dvoch mlynoch (DHA I, č. 101, s. 302), inde sa priklonil k názoru o štyroch domác-nostiach mlynárov a dvoch mlynároch (GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarorszá-g történeti földrajza I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963, s. 668).

49 PRT VIII, č. 5, s. 276.

50 V Poľsku nemáme žiadne doklady o vodných mlynoch v 11. – 12. storočí, na zreteli je tu však treba mať aj menší počet zachovaných písomných prameňov.

motný žarnov (zjednodušene horizontálne mlyny). Už za Vitruvia však existovala ich výkonnejšia verzia, t. j. mlyn s vertikálne orientovaným vodným kolesom a zložitejším systémom ozubených kolies, ktoré roztáčali behún žarnova. Oba typy preživali po stáročia, horizontálne mlyny na miestach s vyšším spádom vďaka jednoduchšej konštrukcii, vertikálne zásluhou výkonnejšej technológie a schopnosti prevádzky po väčšiu časť roka.⁵¹ V období prvých zmienok o uhorských mlynoch už boli vertikálne mlyny na Západe dávno na svojej víťaznej ceste. V 10. storočí mleli na vodných tokoch od potokov po veľké rieky (skôr sporadicky na samotných veľtokoch, akými sú Rýn alebo Dunaj), s príchodom západných (predovšetkým) bavorských svetských elít a kléru sa teda mohli šíriť v Uhorsku aj poznatky o tejto rozšírenejšej technológii vodných mlynov. Relevantné údaje o typológii najstarších uhorských mlynov síce chýbajú, pre získanie aspoň približnej predstavy sa však možno pokúsiť o ich situovanie na brehy uhorských potokov a riek.

Prvé informácie o lokalizácii mlynov nachádzame v zakladacej listine Kláštora sv. Jakuba v Zselicsszentjakabe z roku 1061 (s reálnou držbou tu uvádzaných mlynov možno rátať najneskôr v 12. storočí). Najmenej dva z najstarších mlynov Kláštora sv. Jakuba mleli obilie na rieke Kapos (Kapoš, dnes 113 km dlhý prítok rieky Sió), neďaleko Kaposváru na území Šomodského komitátu. Od roku 1820 je Kapos (v súčasnosti uvádzaný priemerný prietok 4,4 m³/s) riekou s regulovaným vodným tokom, podobne ako umelý kanál samotnej rieky Sió. Kedysi močaristé povodie Kaposu s miernejším sklonom však vytváralo vhodné podmienky na výstavbu umelých nádrží, náhonov a menších mlynov, ktoré po stáročia spomaľovali prirodzený tok rieky.⁵²

Z dvoch mlynov spomínaných v zakladacej listine kláštora v Százde sa jeden z nich (*ad molendinum Geru*) uvádza pri ohrazení majetkov v boršodskom Szihalome, teda na rieke Eger (súčasný prietok 2,6 m³/s, dĺžka 68 km), pravobrežnom prítoku Tisy pretekajúcom centrom Hevešskej župy, mestom Jäger (Eger). Eger bola vodným tokom, na ktorej stáli početné mlyny (v období raného novoveku ešte 20 doložených) až do 20. storočia. Najstaršie známe mlyny z prelomu 16./17. storočia sa nachádzali na lokalite Füzesabony, dnes meste vo východnej časti Hevešskej župy. Pri hĺbení niekdajšieho koryta Egeru tu však archeologický výskum odhalil aj zvyšky muriva stredovekého mlyna.⁵³

51 Novšie KOTYZA, ref. 10, s. 462 – 463.

52 Výstavba stredovekých mlynov bola v povodí Kaposu prakticky nevyhnutnosťou, keďže sa tu do čias tureckých vojen sformovalo viac ako sto dedín a menších sídiel. K historickej geografii regiónu LÓCZY, István. A Kapos folyó völgyének rövid tájtörténeti áttekintése és a táj körülhatárolásának problémái. In *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 1978, č. 3, s. 347 – 353. ISSN 2063-0050. Všeobecnejšie k zmenám vodného režimu riek v dôsledku ľudskej činnosti v stredovekom Uhorsku pozri: KISS, Andrea. *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*. Cham: Springer, 2019, s. 54 – 63. ISBN 9783319388625.

53 SIPOS, Attila (ed.). *Füzesabony régészeti leletei és lelőhelyei*. Füzesabony: Füzesabonyi

Najstaršie indicie o uhorských mlynoch vedú aj k hradbám Vesprímu, pod ktorými tiekol potok Séd. Menšie jednokolesové mlyny tu mleli obilie od stredoveku až do polovice 20. storočia. V tej dobe ešte pracoval na Séde jeden z najstarších známych mlynov, Ringmalom pri Vespríme pod vrchom sv. Benedikta (Szent Benedek-hegy), doložený už k roku 1275.⁵⁴ Ďalšie stručné údaje o mlynoch obsahuje zakladacia listina neďalekého kláštora v Almáde z roku 1121. Lokalizovať ich možno na menších vodných tokoch vlievajúcich sa zo severu do Blatenského jazera, na potokoch Tapolca (pri Szigligete), Eger-víz (Vöröstó) a ďalších.⁵⁵ V roku 1174 daroval Štefan, syn Miskeho a vnuk zakladateľa Bánda, mníchom z Almádu ďalšie dva mlyny na Eger-víze (pod múrmi kláštora priamo v Almáde).⁵⁶

Prvé vodné mlyny kláštora v Hronskom Beňadiku sa spomínajú až v prameňoch z druhej polovice 12. storočia. V 13. a 14. storočí ich možno identifikovať na potokoch a riekach ako Kompa, Bukšavnica (dnes Kyzový potok), Novobanský (Bukový) potok, ďalej na Žitave a predovšetkým na Hrone (s dĺžkou 298 km a súčasným priemerným prietokom 53,7 m³/s) – na záver 14. storočia (v roku 1388) už disponovalo opátstvo najmenej štyrmi hronskými mlynmi len pri Starom Tekove.⁵⁷ Majetky Hronského Beňadika zasahovali do významnej banskej oblasti, v kláštornej držbe sa preto od 14. storočia objavujú aj zložitejšie mlynské zariadenia, ktoré využívali vodnú energiu na premývanie riečnych nánosov, a predovšetkým na poháňanie stúp, kováckych hámrov a mechov drviacich a taviacich rudy.⁵⁸ Hronskobeňadickí mnísi sa nepodieľali na importe či

Könyvtárbaráti Társulás Közművelődési Egyesület, 2006, s. 47 (autorom príslušnej kapitoly *Füzesabony régészeti lelőhelyei* je László Bernáth). ISBN 9632199758.

54 V tom roku darovala mlyn pod vrchom Svätého Benedikta beginám Kláštora sv. Kataríny vo Vespríme kráľovná Alžbeta-Izabela. GUTHEIL, Jenő. *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 1977, s. 167.

55 DHA I, č. 151, s. 411 – 414. K lokalizácii majetkov SZENTPÉTERY, ref. 42, s. 366 – 370.

56 SZENTPÉTERY, ref. 42, s. 361 – 362; HANGODI, László. *Almád: monostoralapítás és az első két évszázad története (1117–1301). Fejezetek az almádi Boldogságos Szűz Mária és Mindenszentek bencés apátság történetéből (Monostorapáti, Veszprém megye/ex Zala vármegye)*. Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 2012, s. 10.

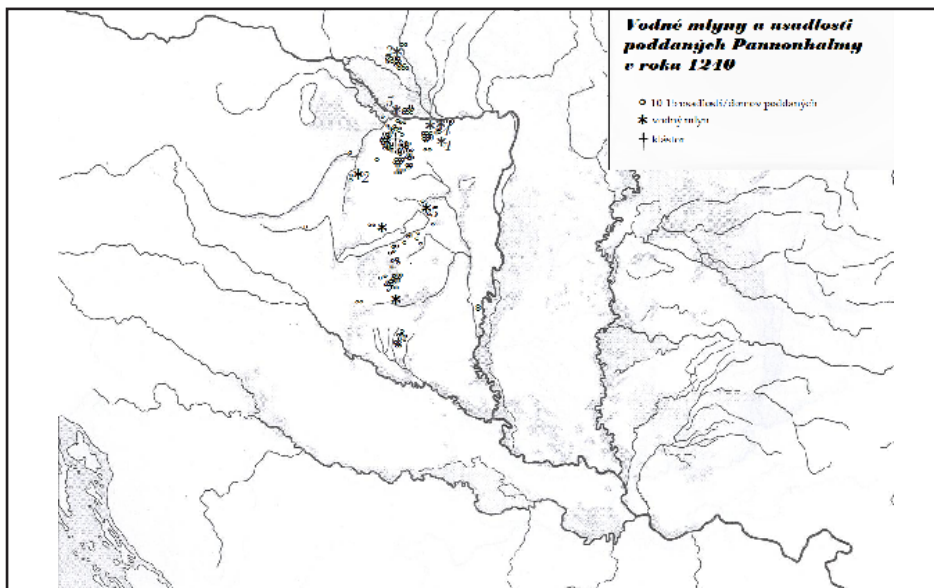
57 „...quartum (molendinum) videlicet in ordine et fluvio Gron, in eodem Bars situm et locatum...“. CDH X/I, s. 469.

58 Čiastkové postrehy k mlynom kláštora v Hronskom Beňadiku priniesol Kristóf Keglevich. Podľa Keglevicha sa v 14. – 15. storočí spájali s termínom *molendina* predovšetkým rudné mlyny poháňajúce stupy (v 15. storočí už v prameňoch aj ako *molendinum vulgo Erzmul*), zatiaľ čo s hutami špecifickejšie označenie (*gasa, conflatorium*). KEGLEVICH, Kristóf. *A Garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403)*. Szeged: Toefl. Bt., 2012, s. 128 – 129. ISBN 9789633061817. K terminológii a zmienkam o hutách v prameňoch z prostredia banských miest v 14. – 15. storočí porov. ŠTEFÁNIK, Martin. Entstehung und Entwicklung der Berg- und Münzkammern und ihrer leitenden Beamten in den mittelslowakischen Bergstädten im Mittelalter. In WESTERMANN, Angelika – WESTERMANN, Ekkehard – PAHL, Josef (eds.). *Wirtschaftsenkende Montanverwaltung - Fürst-*

výstavbe nových banských technológií v Pohroní, aktívne však neparticipovali ani na ziskoch z banského priemyslu. Opátstvo využívalo situovanie kláštorných majetkov pri Hrone a jeho prítokoch skôr na prenájmy mlynov a vhodných miest určených na stavbu nových mlynov. Už v roku 1346 prenajímali mníši väčší, trojkolesový mlyn na Hrone mešťanom z Novej Bane.⁵⁹

Obr. 2:

Vodné mlyny a usadlosti poddaných kláštora v Pannonhalme okolo roku 1240 (počty usadlostí v najsevernejšie situovaných považských majetkoch a v Zselicskom lese na juhu sú len odhadom, na ďalších lokalitách sú rámcovo zaznamenané poddanské jednotky s najmenej desiatimi usadlosťami).

Zakreslené podľa podkladov z práce Lászlóa Erdélyiho (PRT I) a Lászlóa Solymosiho (Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In TAKÁCS, Imre. Mons Sacer I). Počty mlynov v Säre (5, severovýchodne od Blatenského jazera) upravené na základe údajov z Albeusovho súpisu z roku 1238.

licher Unternehmer - Merkantilismus. Husum: Matthiesen Verlag, 2009, s. 73 – 74. ISBN 9783786853015; ŠTEFÁNIK, Martin. Žigmund a stredoslovenské banské mestá [Sigismund und die mittelslowakische Bergstädte. Sigismund and Central Slovak Mining Towns]. In MALANÍKOVÁ, Michaela Antonín – MOŽEJKO, Beata – NODL, Martin (eds.). *Středověké město: politické proměny a sociální inovace*. Praha: FILOSOFIA, 2019, s. 172. ISBN 9788070075982.

- 59 DEDEK, Ludovicus Crescens (ed.). *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis (MES), tomus III*. Strigonii: Typis Descristi Gustavus Buzárovitz, 1924, s. 615. K mlynom novobanských mešťanov na Hrone pozri ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján. *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010, s. 297 – 298 (autorom príslušnej časti o Novej Bani je Martin Štefánik). ISBN 9788089396115.

Na základe Albeusovho súpisu z roku 1238 je možné lokalizovať aj väčšinu z mlynov kláštora v Pannonhalme. 25 mlynov opátstva⁶⁰ sa nachádzalo v širokom geografickom priestore od Váhu (dva mlyny v Palote pri Galante) po rieku Kapos ďaleko na juhu (mlyn v šomodskom Zaránde/Zarány). Najmenej dve tretiny z nich boli situované na vedľajších ramenách Dunaja a jeho prítokoch v Komárňanskom a Nitrianskom komitáte, dva mlyny však mleli aj v Petende (dedina vo Vesprímskom komitáte) na rieke Marcal (pravobrežný prítok Ráby) a jeden severne od Blatenského jazera v Kapolcsi (na brehoch Eger-vízu).⁶¹ Najväčšiu koncentráciu mlynov zaznamenal Albeus v Ásványtő (5), Füzitő (4) a Tate (4), v dedinách Komárňanského komitátu vzdialených do 15 km od hlavného koryta Dunaja a v Sáře (5) na Séde nad severovýchodným cípom Blatenského jazera.⁶²

Vodné mlyny na majetkoch uhorských benediktínskych kláštorov sa teda stavali výlučne na malých a stredných tokoch, nepochybne na vhodných miestach s možnosťou regulácie vody budovaním umelých náhonov, stavidiel, nádrží či hrádzí. Situovanie najstarších mlynov na potokoch a menších riekach nenaznačuje budovanie finančne a technicky náročnejších stavieb typu viackolesových mlynov skôr než pred 13. storočím, či dokonca hrádží stavaných v širších riečnych korytách (zjednodušene násypov kamenia stabilizovaných kolovou konštrukciou zatĺkanou do riečného dna), a ani existenciu samotných mlynov priamo na veľkých riekach ako Tisa, Dráva či Dunaj.

K presnejšiemu určeniu technológie uhorských mlynov v 11. – 13. storočí však ani naše poznatky o ich lokalizácii nestačia. Mlyny na majetkoch benediktínskych kláštorov sa nachádzali zväčša na riečkach s relatívne miernejším sklonom,⁶³ v oblastiach s podstatne močaristejším a vodnatejším terénom ako dnes (viaceré z vyššie zmienených maďarských potokov a riek sú dnes regulované hrádzami a umelými kanálmi). V riečnom režime, ktorý vytvárali menšie nízinné toky, snáď možno predpokladať vertikálne mlyny situované predovšetkým na bočných ramenách a kanáloch poháňaných vodou z náhonov (už v neskorom 11. a v 12. storočí), menej na hlavných korytách riek s vyšším spádom, avšak aj vzhľadom na v súčasnosti výraznejšie zmenený profil vodných tokov sú tieto úvahy neisté.

60 PRT I, s. 576.

61 V Kapolcsi mlel mlyn aj pre mníchov z Almádu.

62 PRT I, č. 185, s. 771 – 787.

63 Jednou z výnimiek je Hron s prevýšením (od prameňa k ústiu) takmer 800 metrov, aj stredoveké mlyny na Hrone sú však do 14. storočia doložené skôr na dolnom toku, teda od Novej Bane a Starého Tekova po ústie rieky do Dunaja (najstarším prípadom je miesto na mlyn kláštora v Bzovíku v Pavlovej). Neskorostredovekým mlynom na Pohroní sa venoval MALINIÁK, Pavol. Mlynárstvo na strednom Pohroní v stredoveku a na začiatku novoveku. In ŽILÁK, Ján – HRONČEK, Pavel (eds.). *Z histórie technicko-hospodárskeho využitia vodných tokov na strednom Pohroní*. Banská Bystrica: Centrum vedy a výskumu UMB a Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, 2011, s. 30 – 45. ISBN 9788055703213.

Obr. 3:

Lodné mlyny na Dunaji medzi zaniknutým dunajským ostrovom Palotai Sziget (v súčasnosti už mestská štvrť) a budínskym brehom Dunaja (Kis-Ingi Puszta) v roku 1844.

Nákres zobrazuje aj peštiansky ostrov Pesti Nagy sziget (dnes polostrov Népsziget), časť ostrova Óbuda (Ó-budai sziget) a asi 2 km severne od Óbudy jeden z menších budínskych mlynov, Eliášov mlyn (Eliás malma) na dunajskom prítoku Aranyhegyi patak. Na peštianskych a budínskych prítokoch Dunaja mlelo asi sedem známych stredovekých mlynov, najmenej päť ďalších je doložených v ranom novoveku – časť z nich (vrátane Eliášovho mlyna) pravdepodobne nadväzovala už na stredoveké mlyny. Lokalizácia najstarších mlynov v Pesti, z ktorých časť mala patriť kláštoru v Zselicsszentjakabe už v 11. storočí, je dnes neznáma.

Zdroj: National Archives of Hungary • S 12 Helytartótanácsi térképek (1738-1875) • S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek (17. sz.-20.sz.) • S – Térképtár
<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/6269/?list=eyJxdWVyeSI6ICJoYWpzdAwZjNtYWxtb2sgcGVzdGkifQ>

Tu sa treba pristaviť pri ojedinelej, pomerne mäťúcej zmienke zo zakladacej listiny zo Zselicsszentjakabu, podľa ktorej sa v držbe mníchov nachádzal aj mlyn s mlynárom na ostrove Pest (*molarium cum mola in insula Pest*), kým na inom mieste listiny nachádzame dokonca údaj o niekoľkých mlynoch v Pesti.⁶⁴ Maďarskí medievisti nepochybujú o stotožnení tohto miesta s dnešnou Budapešťou, presnejšie s niektorým z tunajších ostrovov na Dunaji.⁶⁵ Okrem mlyna (mlynov) tu dostali mnísi poplužie, vinicu s vinárom a dvoch rybárov.

64 „... Pesti quoque locum cum aliquantis molis Sancto Jacobo acquisivi.“ DHA I, č. 50/II, s. 173.

65 Porov. MAKK, Ferencz – THOROCZKAY, Gábor (eds.). *Írott források az 1050–1116*

O dunajských mlynoch toho vieme pomerne málo, a to dokonca aj pri zohľadnení poznatkov zo západoeurópskeho regiónu. Vodné mlyny na Dunaji dokladajú ríšske listiny z prelomu 9./10. storočia pri bavorskom Pasove (Dunaj sa tu stretáva s riekami Inn a Ilz) a Ingolstadte,⁶⁶ iba ťažko by sme ich však zrejme našli medzi najstaršími mlynmi v Uhorsku. Uvedený údaj (*insula Pest*) skutočne evokuje dunajský ostrov, hoci ani z neskorších storočí nemáme doklady o stabilných vodných, teda nie lodných mlynoch, ktoré by poháňal hlavný tok Dunaja. Situovanie mlynov v ostrovných častiach veľkých riek má svoje opodstatnenie, doložené napokon aj početnejšími západoeurópskymi analógiami. Západné pramene však dobre dokumentujú aj riziká spojené s dravým prúdom a ničivou silou povodní.

Je preto vysoko pravdepodobné, že sa peštiansky mlyn (mlyny) kláštora v Zselicsszentjakabe nachádzal na niektorom z okrajových ostrovov, ktoré obmývali pokojnejšie vody dunajských ramien (do úvahy by snád' prichádzal dnešný Óbudai-sziget, Népsziget alebo ešte severnejšie situované ostrovy). Mlyny v kláštornej držbe však mohli stáť aj ďalej vo vnútrozemí, teda niekde pri ústí peštianskych potokov (Rákospatak, z budínskej strany Aranyhegy-patak a iné) do Dunaja. Za zaznamenanie stojí, že na území dnešnej Budapešti sú aj neskoršie stredoveké a novoveké mlyny doložené len pri dunajských prítokoch, kým na samotnom Dunaji mleli od neskorého stredoveku výlučne lodné mlyny.⁶⁷

Legenda sv. Gerarda

Pri téze o významnejšom rozšírení vodných mlynov v Uhorsku už v 11. storočí sa Tamás Vajda odvolával aj na výnimočné svedectvo *Väčšej legendy sv. Gerarda* (*Legenda maior sancti Gerardi episcopi*), ktorá opisuje putovanie Gerarda s jeho druhom Valterom nasledovne: „*Stalo sa raz, že na kohosi obranu cestoval za kráľom, keď napoludnie našiel v zalesnenej oblasti určenej na pastvu sviň dedinu, v ktorej prenocoval ... Odrazu prekvapený začul polnočné zvuky mlynských kameňov, s akými sa dosiaľ nikdy nestretol. ... Vtom žena, ktorá poháňala mlyn, začala spievať. ... <Prezrad' Valter, čo za pieseň ma to núti prerušiť čítanie?> A on odpovedal: <Žena, ktorá spieva, slúži hospodárovi, ktorý nám dal nocľah. Svojemu pánovi melie pšenicu v čase, keď v tomto kraji nemožno nájsť iné mlyny.> A biskup nato: <Melie strojom alebo ručne?> <Strojom aj ručne>, odpovedal Val-*

közötti magyar történelemről. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2006, s. 32. ISBN 9789634827948.

66 KEHR, Paul et al. (ed.). *Monumenta Germaniae Historica* (ďalej MGH). *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III*. Berolini: 1934, č. 163, s. 249; MGH, Dipl. Germ. Kar. IV, č. 60, s. 190. Tieto prípady uvádza aj KOTYZA, ref. 10, s. 475.

67 K lodným (a iným) mlynom na území Budapešti novšie napr. BENDA, Judit. Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. In *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 2013, roč. 38, s. 7 – 30. ISSN 0238-5597.

ter; *«mlynom totiž neotáča dobytok, lež ona vlastnými rukami.»*⁶⁸ Podľa Vajdu sa slová Valtera o „iných mlynoch“ týkajú sezónne odstavených vodných mlynov, ktoré teda bežne mleli už v 11. storočí.⁶⁹ K tomu snád iba krátky postreh: Geraldova legenda je podstatne mladšia – spísaná bola pravdepodobne až v 14. storočí, a hoci nepochybne čerpala aj zo starších predlôh, narácia o mlynoch mohla vzniknúť prakticky kedykoľvek od druhej polovice 11. po 14. storočie.⁷⁰ Domnievam sa však, že tento neskorostredoveký prameň dokladá niečo podstatnejšie, a to že v Uhorsku boli po celý stredovek popri vodných mlynoch bežné aj ručné mlynky a mechanické, samotážné mlyny poháňané dobytkom, výnimočnejšie ľudskou prácou.

Mlyny a poddaní benediktínskych kláštorov

Zakladacie listiny a súpisy majetkov benediktínskych kláštorov obsahujú aj údaje o počtoch poddanských usadlostí, čo viedlo Lászlóa Makkaia a v jeho stopách Tamása Vajdu k pokusom odhadnúť pomer medzi počtami kláštorných poddaných a vodných mlynov. Makkai sa pritom inšpiroval výskumom podrobne zdokumentovaných pomerov v Anglicku (vychádzajúcim z *Domesday Book*), a po zohľadnení údajov z troch (!) uhorských listín (zakladacích listín zo Zselicsszentjakabu, Csátáru a Almádu) dospel k záveru, že v 11. a začiatkom 12. storočia bol pomer medzi množstvom poddaných a mlynov v Uhorsku už porovnateľný so situáciou v Anglicku v rovnakom období (teda približne jeden mlyn na 40 poddanských usadlostí).⁷¹ Tamás Vajda naproti tomu dôveroval až ôsmim

68 „*Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuius ad regem properaret et in eiusdem regionis parte silvosa, que usui porcorum erat apta, sita erat quedam villa, in qua meridie hospitatus est. Ubi circa mediam noctem audit strepitum lapidum molarium, quod ipse alias non viderat ... Continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit ... «Walthere, edissere michi, quis istius melodie cantus sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem?» At ille: «Ista modulatio carminis est», inquit, «mulier, que cantat, ancilla est huius hospitis, apud quem hospitemur, que molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione in regione ista reperiri omnino non possunt». Cui episcopus: «Arte, inquit, currit, an labore?» Ait Waltherus: «Arte et labore, non quolibet trahendo iumento, sed manu propria circumferente.»“ SZENTPÉTERY, Emericus (ed.). *Scriptores rerum Hungaricarum* (SRH), volumen II. Budapestini: Academia Litter. Hungarica Atque Societate Histor. Hungarica, 1938, s. 497 – 498.*

69 VAJDA, ref. 1, s. 34 – 35.

70 K svätogerardským legendám súhrnne s odkazmi na literatúru napríklad PRAŽÁK, Richard. *Legendy a kroniky koruny Uherské*. Praha: Vyšehrad, 1988, s. 118 – 121. Podrobnejšie k Legende sv. Gerarda MADZSAR, Imre. Szent Gellért nagyobb legendájáról. In *Századok*, 1913, roč. 47, č. 7, s. 502 – 517. Porov. MACARTNEY, Carlile Aylmer. Studies of the earliest Hungarian historical sources I. The Lives of St. Gerard. In *Archivum Europe Centro- Orientalis*, 1938, roč. 18, s. 456 – 490.

71 MAKKAI, Östliches Erbe, ref. 18, s. 44 – 45.

uhorským listinám, avšak na základe diametrálne odlišných dát získaných z týchto prameňov (len pre porovnanie jeden mlyn na 369 usadlostí v Pécsvárad, jeden mlyn na 29 usadlostí v Almáde) spochybnil výpovednú hodnotu tejto metódy historického výskumu.⁷²

Cez komparáciu údajov z prameňov vydaných a sfalšovaných v rôznom období a intenzite teda cesta k poodhaleniu procesu rozširovania kláštorných mlynov zjavne nevedie. K podstatne vyššej zhode by sme prišli pri zohľadnení údajov z autentických prameňov (v roku 1055 jeden mlyn na 75 usadlostí v Tihany, v deväťdesiatych rokoch 11. storočia jeden mlyn na 75 usadlostí v Pannonhalme, v roku 1238 jeden mlyn na 84 usadlostí v tom istom kláštore). Tieto dáta môžu naznačovať priemerný pomer medzi množstvom mlynov a usadlostí, už vzhľadom na nízky počet zachovaných listín by nás však zmienené údaje nemali zvádzať k ďalekosiahlym záverom. Nič totiž zrejme nebude ďalej od pravdy ako predpoklad, že sa hospodárenie benediktínskych mníchov riadilo podľa akejsi všeobecnej schémy. Už podľa *Regule sv. Benedikta* mali síce mnísi stavať kláštory tak, aby sa v ich obvode nachádzali voda, mlyn, záhrada a dielne,⁷³ avšak samotnú dynamiku stavby mlynov na kláštorných majetkoch ovplyvňovali činitele ako finančné možnosti opátstiev, prírodné pomery, zabezpečenie miestnej správy, možnosť vybudovania hospodárskych budov a vhodných prístupových ciest, ochrana pred lúpežnými prepadmi a podobne, teda celý komplex aspektov, ktoré stavali jednotlivé kláštory do celkom odlišných pozícií.

Ďalšie zaujímavé postrehy k počtom a využívaniu práce vodných mlynov na cirkevných majetkoch priniesol už Tamás Vajda. Medievista zdôraznil pomerne voľné možnosti samostatného hospodárenia cirkevných poddaných už v 11. – 12. storočí. Časť ľudí v služobnom pomere k cirkevným inštitúciám teda mala spracovávať obilie pre potreby zabezpečenia vlastných usadlostí a súčasne mníchov už v 11. – 12. storočí. Vodné mlyny na kláštorných majetkoch mohli mlieť predovšetkým pre potreby samotných kláštorov, významných hostí a pre časť poddaných na bližších majetkoch. Poddaní so slobodnejším postavením a možnosťou vlastného hospodárenia a ľudia pracujúci vo väčších vzdialenostiach od mlynov mali byť vynímaní spod povinnosti slúžiť na kláštorných majetkoch vrátane práce pri mlynoch, ktorú nahrádzali peňažnými odvodmi. Od poslednej tretiny 12. a predovšetkým od 13. storočia sú už pramenné zmienky konkrétnejšie. V roku 1165 sa k jazdcom z Malých Slepčian viazala povinnosť vítať hronskobeňadického opáta hydinou a chlebom (Vajda upozorňuje na existenciu

72 VAJDA, ref. 1, s. 36 – 37.

73 „... ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortum vel artes diversas intra monasterium exerceantur.“ *Regula Benedicti. Řehole Benediktova*. Praha-Břevnov: Benediktínské arcidiakonství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 1998, cap. 66, s. 158. ISBN 802382676X.

miestneho mlyna už v 12. storočí).⁷⁴ Cennejšie je rozhodnutie palatína Mikuláša z roku 1226, podľa ktorého mal opát Uroš sprístupniť dvorníkom Pannonhalmy za účelom výroby múky vodné mlyny.⁷⁵ Ďalšie údaje poskytuje *Albeusov súpis*. Vyššia koncentrácia kláštorných dvorníkov Pannonhalmy na majetkoch v blízkosti mlynov (do vzdialenosti 15 – 20 km) môže naznačovať stavbu mlynov za účelom zefektívnenia procesu odvádzania múky a chleba dvorníkmi pre opátstvo, zatiaľ čo časť mlynmi zomletého obilia ostávala v užívaní samotných dvorníkov.⁷⁶ Opätovne sa však žiada pripomenúť, že išlo o pomery na majetkoch Pannonhalmy, kým na lokalitách v držbe menších kláštorov mohla byť situácia diametrálne odlišná. Od 12. storočia a následne v období po tatárskom vpáde navyše prechádzali viaceré benediktínske kláštory (vrátane kráľovských) pomerne vážnymi krízami, ktoré súviseli s dočasnou alebo trvalou stratou majetkov. Tieto obdobia hospodárskej stagnácie mohli viesť tiež k diskontinuite pri správe majetkov s mlynmi. Časť z nich sa síce vracala do kláštornej držby v lepších časoch, avšak k mnohým z miest, na ktorých sa nachádzali schátrané alebo zaniknuté kláštorné mlyny (mlyniská), sa dostávali iné cirkevné inštitúcie, šľachtici a mestá.

K pozadiu výskytu mlynov v kláštornej držbe

Posledný okruh sporných otázok sa týka miery participácie benediktínskeho mníšstva na importe a následnom rozšírení vodných mlynov v Uhorsku v 11. a prvej polovici 12. storočia. Prvá zmienka o mlynoch z roku 1009 (donačná listina pre Vespímske biskupstvo) ešte neodkazuje na mlyny benediktínskeho kláštora, ďalšie údaje o mlynoch sa však už vzťahujú na donácie pre benediktínske kláštory. Túto tradíciu prerušuje až zmienka z roku 1138 o najmenej ôsmich mlynoch prepošstva v Dömösi. Benediktíni sa významne zaslúžili o rozšírenie vodných mlynov aj na európskom Západe, kým od 12. storočia preberali ich úlohu často bližšie k vodným tokom usádzaní cisterci. V dobe nástupu cistercijských kláštorov už dokázali ich mnísi stavať zložité vodné diela typu hrádzi na veľkých riekach, ďalej odvodňovacích kanálov, retenčných nádrží, náhonov a viackolesových mlynov, ktoré už poháňali stredoveké píly, hámre a čerpadlá.⁷⁷ Najvýs-

74 CDSI I, č. 88, s. 84 – 85. Podobne uvádza Vajda príklad odvodov obilia a chleba poddanými, ktorí pracovali v okolí mlyna kláštora v Cégény v Szatmárskej župe (zmienka pochádza z roku 1181). VAJDA, ref. 1, s. 42.

75 PRT I, č. 89, s. 678 – 679. Listina podrobnejšie rozvádza aj pracovné povinnosti dvorníkov na poliach a pri mlynoch a zároveň množstvá a podmienky odvádzania naturálnych dávok vrátane múky a chleba.

76 V podrobnejšej argumentácii s odkazmi na konkrétne pramene VAJDA, ref. 1, s. 40 – 41.

77 Ide však stále len o prvú fázu vrcholnostredovekej mechanizácie, ktorá mala nabrať na intenzite až v 13. a 14. storočí. V podnetných úvahách s celým radom príkladov poukazuje na tento proces LE GOFF, Jacques. *Kultura stredoveké Evropy*. Praha: Odeon, 1991,

ťažnejším svedectvom komplexnosti využívania regulovaných vodných tokov na mechanizáciu v 13. storočí je epigram v *Antológii* spísanej mníchom z Clairvaux, ktorý s neskrývaným obdivom opisuje všestranné využitie rieky Aube.⁷⁸

Technológiu vodných mlynov teda dobre poznali aj benediktíni, ktorí prichádzali do Uhorska. Spolu s predstaviteľmi svetského kléru, prípadne ďalšími, prevažne nemeckými prisťahovalcami na kráľovskom dvore, mohli byť mnísi prvými sprostredkovateľmi informácií o možnostiach využívania vodnej energie na výkonnejšie spracovávanie obilných zŕn.⁷⁹ Predpoklad o aktívnej participácii mníchov na samotnej stavbe prvých mlynov sa však už pohybuje na neistejšej pôde. Prví benediktíni zrejme prichádzali do Uhorska z významných západných, predovšetkým bavorských, prípadne saských a talianskych kláštorov (francúzsky konvent v Somogyvári je už podstatne neskorším prípadom). Išlo o mníchov, ktorí sa pod vplyvom monastických trendov 10. – 11. storočia venovali predovšetkým duchovnej činnosti, zatiaľ čo manuálna práca bola v dobre zabezpečených západných kláštoroch zatláčaná do úzadia. Predstava zbožných benediktínov zo Západu ako intelektuálnych elít, ktorí by boli ochotní a schopní pôsobiť v Uhorsku ako fyzicky pracujúci pustovníci kultivujúci krajinu, obrábajúci polia či kľúčujú lesy, bude teda len ťažko v súlade s historickou realitou. Aj keď sa majetkové zázemie prvých uhorských kláštorov skutočne nemohlo porovnávať so zázemím veľkých západných opátstiev,⁸⁰ nemožno si benediktínske kláštory v Uhorsku predstavovať ani ako chudobné rehoľné inštitúcie bez príjmov, poddaných a pôdy. Už od fundáčného aktu uhorskí panovníci zahŕňali benediktínov veľkorysými donáciami. Dôvod ich obdarovávania vysvetľujú samotné donačné listiny, ktoré explicitne zdôrazňujú potrebu oslobodiť mníchov od existenčných starostí, aby sa mohli venovať výlučne duchovnému poslaniu. Súpis majetkov kráľovských kláštorov zo záveru 11. storočia dokladajú, že nešlo o prázdne slová. Zásluhou ďalších zbožných darov uhorských kráľov, členov panovníc-

s. 202 – 250. ISBN 8020702067. K otázke hospodárenia cistercitov v Uhorsku možno odkázať predovšetkým na prácu ROMHÁNYI, Beatrix. The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In SÁGHY, Marianne (ed.). *Annual of Medieval Studies at the CEU 1993 – 1994*. Budapest: CEU Department of Medieval Studies, 1995, s. 180 – 204. ISSN 1219-0616.

78 Epigram uvádza v českom preklade LE GOFF, ref. 77, s. 222.

79 Tu treba spomenúť názor maďarských medievistov, podľa ktorých sa dostali slovanské jazykové výpožičky typu *zselip* – žľab, *csatorna* – kanál, *gerendely* – hrada, hrádzda do maďarského jazyka v čase zavádzania vodných mlynov v Karolínskej ríši. Súhrne KRISTÓ, ref. 18, s. 441. Prvé vodné mlyny sa objavujú medzi Slovanmi v Korutánsku a Tirolsku už v 8. – 9. storočí – k tomu už (výťah Jana Eisnera zo starších Niederleho prác) NIEDERLE, Lubor. *Rukovět slovanských starožitností*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1953, s. 339 – 341, avšak naznačená cesta prenosu terminológie spojenej s úpravami vodných tokov do Zadunajska je neistá.

80 Porov. ref. 3.

kej rodiny a veľmožov mali opátstva za vlády sv. Ladislava (I.) a Kolomana v držbe rozsiahle majetky, mobilný inventár a početné služobníctvo. Aj v Uhorsku malo byť očakávanou protislužbou za tieto dary aktívne pôsobenie benediktínov v spirituálnej sfére, zatiaľ čo tak často zdôrazňovaná kultivačná a hospodárska rola prvých uhorských kláštorov mohla ustupovať skôr do úzadia. Podstatu tejto tendencie výstižne zhrnul už Tomáš Petráček, podľa ktorého išlo v prípade prvých českých kláštorov „o uzavrené komunity (minimálne sčasti cizojazyčné), odkázané na pomoc panovníka a jeho správců, kteří jim předali majetek a pomohli jim s organizací jeho správy. Samotní mniši se přímo na hospodaření nepodíleli fyzickou prací (mnich této doby je především modlitebník)...“, a ďalej: „členové komunity se primárně věnovali náboženským povinnostem a jejich zájem o vlastní nevolníky a později poddané se většinou omezoval pouze na dohled nad placením dávek a odvádění prací“.⁸¹ Petráčekov pohľad na rané mníšske komunity je teda diametrálne odlišný nielen od starších názorov Lászlóa Erdélyiho (zo starších slovenských historikov napríklad aj Jozefa Kútника⁸² a ďalších), ale aj od súčasných predstáv Tamása Vajdu, a je treba priznať, že pri zohľadnení výpovednej hodnoty prameňov z 11. storočia aj podstatne uveriteľnejší.

Uhorské fundačné a donačné listiny príliš nepotvrdzujú ani predpoklad, podľa ktorého sa každá nová technológia vrátane mlynov objavila s predstihom ako prvá na cirkevných, predovšetkým kláštorných majetkoch. Do úzadia nemožno odsúvať najmä skutočnosť, že sa uhorskí benediktíni dostávali k mlynom výlučne prostredníctvom donácií svetských predstaviteľov.⁸³ Už so stavbou prvých mlynov sa nepochybne spájali nemalé náklady, súčasne potreba kráľovského súhlasu, čím by bolo možné vysvetliť darovanie mlyna v okolí Vesprímu Ondrejom I., prípadne už Gizelou mníchom v Bakonybél a Tihany. Podľa zakladacích listín kláštorov v Zselicszentjakabe, Százde či Almáde sa však mlyny presúvali z majetkov zámožných donátorov do kláštornej držby aj v prípade šľachtických fundácií. Tieto listiny dokladajú, že nešlo o nové mlyny ani o miesta na ich stavbu, ale o existujúce mlyny vo vlastníctve kláštorných zakladateľov alebo patrónov.⁸⁴ Všetky v zakladacích listinách uvádzané mlyny nemuseli byť súčasťou pôvodného obdarovania prvých konventov, časť z nich však s najvyššou

81 PETRÁČEK, Tomáš. *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek. Fenomén darovaných lidí přemyslovských zemí 10.–12. století*. Praha: Argo, 2012, s. 147 – 148. ISBN 9788025707968.

82 Za všetky práce (zhrnuté aj v diele KÚTNIK ŠMÁLOV, Jozef. *Kresťanský stredovek Uhorska*. Bratislava: LÚČ, 2005. ISBN 8071145343) KÚTNIK, Jozef. Dve tradície z včasnostredovekých dejín Spiša. In *Spiš, vlastivedný zborník I.*, 1967, s. 21 – 36 (súhrn s. 35 – 36).

83 Čiastočnou výnimkou bola zmienená donácia mlyna pre mníchov z Bakonybélu vesprímskym kanonikom Ondrejom, kanonikovi však daroval mlyn kráľ Ondrej I. PRT VIII, č. 2, s. 269.

84 O kráľovských mlynoch nemožno pochybovať, zatiaľ čo jedným z najstarších dokladov skoršej existencie mlynov na šľachtických majetkoch je už zmienený údaj o doživotnom užívaní mlyna manželkou zakladateľa kláštora v Zselicszentjakabe.

pravdepodobnosťou áno, čo naznačuje celkom logický predpoklad, podľa ktorého sa prvé mlyny stavali popri cirkevných aj na svetských majetkoch. Najstaršie mlyny nachádzame takmer výlučne na majetkoch benediktínskych opátstiev už iba my, teda súčasní historici, avšak len z toho dôvodu, že v 11. – 12. storočí počítali potrebu písomnej fixácie príjmov a majetkov (vrátane mlynov) výlučne cirkevné inštitúcie a z nich predovšetkým kláštory. Práve zásluhou značných nákladov spojených už so stavbou a údržbou prvých vodných mlynov sa k nim benediktíni dostávali prostredníctvom veľkorysých darov svetských donátorov.

Benediktíni a vodné mlyny v ranom Uhorsku – sumarizácia

Zostáva teda už len vybrať niekoľko slov, ktoré by zhrnuli naše vedomosti (a moje tézy) o najstarších vodných mlynoch na majetkoch uhorských benediktínskych kláštorov. Prvé poznatky o mlynoch sa šírili zo Západu, snáď predovšetkým prostredníctvom benediktínov a ďalších cirkevných predstaviteľov. K výstavbe a údržbe vodných mlynov sa však zrejme mohlo pristúpiť až po príchode prvých špecializovaných remeselníkov a „profesionálnych“ mlynárov do Uhorska. Mlyny sa následne udomácňovali tak na cirkevných, ako aj na kráľovských a šľachtických majetkoch, nie však s dynamikou, ktorá by vysoko predčila pomery v okolitých krajinách. Uhorské pramene dokladajú prácu vodných mlynov od druhej polovice 11. storočia, avšak ani počty mlynov uvádzaných vo sfalšovaných prameňoch nemožno prijímať bez výhrad.⁸⁵ Prvé zmienky o mlynároch a mlynoch sa týkajú kláštorov v Tihany (dva mlyny v päťdesiatych rokoch 11. storočia), Bakonybéli (jeden až dva mlyny z osemdesiatych rokov alebo skôr) a Pannonhalme (sedem mlynov v rokoch 1093-95). Paradoxne najviac mlynov z tohto obdobia nachádzame vo sfalšovaných prepisoch zakladacích listín šľachtických kláštorov, zatiaľ čo najstaršie pramene z archívov kráľovských opátstiev (Hronský Beňadik, Bakonybél, Szentjobb) nedokladajú početnejšie mlyny (alebo miesta na mlyny) v držbe mníchov skôr než v druhej polovici 12. alebo v 13. storočí.

Listiny mapujúce majetkové pomery benediktínskych kláštorov teda naznačujú skôr pozvoľné rozširovanie vodných mlynov ako technológie, ktorá sa v Uhorsku udomácňovala celé dve storočia. Pri posudzovaní situácie v ranom Uhorsku bude preto vhodné dôslednejšie rozlišovať pojmy ako „objavenie sa“, „existencia“, „výskyt“, na druhej strane „všeobecné rozšírenie“ a „rozmach“ mlynov. Tak ako v iných krajinách, aj v Uhorsku sa zrejme spočiatku spájal s vodnými mlynmi údiv zhromaždených davov a mohlo trvať dlhé desaťročia, kým sa k mlynom začalo zväzť obilie vo väčších objemoch. Otázne je tiež,

85 Exaktnejší prístup k interpolovaným listinám vidím skôr v posúdení konkrétnych zmienok prípad od prípadu, následne v porovnaní údajov s ďalšími zmienkami z obdobia, do ktorého sa tieto sfalšované pramene hlásia.

či vôbec v desaťročiach po vzniku Uhorského kráľovstva výraznejšie vzrastal skutočný dopyt po rozširovaní vodných mlynov, teda mechanizácie náročnej na výstavbu a údržbu, a to z odborného aj ekonomického hľadiska.⁸⁶ Tradičné spôsoby spracovávanía obilia prostredníctvom mechanických (ručných a samotážných) mlynov prežívali prakticky po celý stredovek. Aj v redšie osídlenom Uhorsku 11. storočia mohla byť preto produkcia múky (ale tiež ďalších produktov) prostredníctvom lacnej pracovnej sily vnímaná ako plne dostačujúca.⁸⁷ Ide tu prirodzene o súčasť širšie koncipovaných úvah medievistov, ktorí posudzovali činitele ovplyvňujúce rýchlosť hospodárskeho a technologického pokroku stredovekej spoločnosti výskumom početnejších západoeurópskych prameňov. Historici pritom zväčša nepriznávajú rýchlu, víťaznú cestu ani mlynom na Západe. Naopak, výraznejšie regionálne rozdiely a až prekvapivo oneskorený nástup mlynov je zdôrazňovaný aj v pomeroch krajín kultúrne vyspelejšieho európskeho Západu.⁸⁸ Jeden z postrehov k rozširovaniu mlynov z pera Jacqua Le Goffa

86 V súvislosti s občas nedostatočne zdôrazňovanou náročnosťou údržby konštrukcie mlynov s príslušenstvom ako sústavy mimoriadne náchylnej na opotrebovanie citujem vyčerpávajúcu poznámku Oldřicha Kotyzy: „Mlýn byl velmi citlivý na údržbu, což bylo značně náročné i na čas a finance. Každou chvíli bylo nutno měnit opotřebované žernovy, ložiska u osy kola ... o citlivém palečnicovém soukollí a dalších výplních vnitřního stroje a konstrukce nemluvě. Tu a tam působením vody a vlhkosti něco uhnulo a bylo nutno opravit. Aby vodní mlýn mohl pracovat i v zimě, musela se kola otloukat kyji a kladivý či osekávat sekerou od ledu, prosekávat led a uvolňovat stříž z náhonů, v létě z vantroků a náhonů vybírat písek a další sedimenty, v případě povodní odstraňovat naplavené dříví a jiný materiál atd. Práce bylo vskutku mnoho a k jejímu zvládnutí byl zapotřebí skutečný organizátor, profesionální mlynář...“ KOTYZA, ref. 10, s. 480 (pozn. 20).

87 Zriedka pripomínaný je tiež predpoklad, že sa západné technológie mohli efektívne šíriť predovšetkým v obdobiach vnútornej stability uhorského štátu a intenzívnych kontaktov s európskym Západom (posledné desaťročia vlády sv. Štefana, krátke obdobie vlády Šalamúna v šesťdesiatych rokoch 11. storočia a predovšetkým vláda sv. Ladislava), kým dlhotrvajúce boje o uhorský trón a zahraničné vojny (hlavne s Rímsko-nemeckou ríšou) nemuseli pôsobiť ako pozitívny stimul ani na hospodársky rozvoj a dynamiku preberania technologických vymožeností zo Západu. V širšom kontexte predpokladov nástupu vrcholnostredovekej transformácie s dôrazom na stredoeurópske pomery pozri napríklad KLÁPŠTE, Jan. Změna – středověká transformace a její předpoklady: transformation - la transformation médiévale et ses conditions préalables. Jan Klápště (Edice Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993). In *Památky archeologické*, 1994, roč. 85, č. 2, s. 9 – 59; porov. UNGER, W. Richard. The Economy, Technical Change, and the Environment: Theories and Applications. In LASZLOVSZKY, József – SZABÓ, Péter (eds.). *People and Nature in Historical Perspective*. Budapest: CEU Department of Medieval Studies & Archaeolingua, 2003, s. 63 – 79. ISBN 9639241865.

88 Ako najvyspelejšie oblasti sa javia francúzske regióny čerpajúce ešte z dedičstva rímskej Galie. Z najstarších dokladov o archeologicky lokalizovaných vodných mlynoch v staroveku odkazujú historici predovšetkým na 16 vertikálnych mlynov s horným náhonom z Barbegal pri Arles z 2. storočia (s odkazmi na literatúru KOTYZA, ref. 10, s. 463; najnovšie podrobne SÜRMEHIHINDI, Gül et al. The second century CE Roman watermills of Barbegal: Unraveling the enigma of one of the oldest industrial complexes. In *Science Advances*, 2018,

znel takto: *Domesday Book* uvádza len v Anglicku 11. storočia takmer šesťtisíc mlynov, avšak „napriek pokroku vodnej a veternej energie v 12. a 13. storočí vychádza zatiaľ v stredovekej západnej Európe podstatná časť energie z človeka a zvierat“.⁸⁹ Domnievam sa, že ani na odvážne tézy o hospodárskom zázraku, ktorý by s viac než storočným predstihom oproti susedným a severským krajinám umožnil rýchlu expanziu vodných mlynov v Uhorsku, nie sú k dispozícii hodnoverné doklady. Predpoklad o dynamickom šírení uhorských mlynov už v prvej polovici 11. storočia pritom nespochybňujú len poznatky o postupnosti a zdĺhavosti tohto procesu na Západe, ale tiež najstaršie, autentické uhorské pramene. Aj pre pomery v Uhorsku budú teda naďalej platné skôr staršie závery Marca Blocha (a ďalších medievistov) o definitívnom presadení sa vodných mlynov až v priebehu 12. a v 13. storočí.⁹⁰

O počtoch mlynov v držbe benediktínskych kláštorov si možno vytvoriť predstavu predovšetkým na základe súpisov majetkov Pannonhalmy z konca 11. a z prvej polovice 13. storočia. Menej dôveryhodné sú počty mlynov zaznamenané zakladacími listinami nekráľovských fundácií. Pomerne dobre zdokumentované pomery na majetkoch kláštora v Pannonhalme naznačujú, že sa mlyny v držbe stabilných a prosperujúcich benediktínskych kláštorov mohli rozmnožovať viac-menej úmerne s nárastom poddanských usadlostí. Postupne sa zvyšujúce počty vodných mlynov možno lokalizovať takmer výlučne na men-

s. 1 – 9. ISSN 2375-2548. Dostupné na internete: <https://advances.sciencemag.org/content/4/9/eaar3620>). Symbolickým zavŕšením úspechu stredovekého mlyna je polyptych opáta Irminona zo začiatku 9. storočia, ktorý uvádza už 59 mlynov kláštora Saint-Germain-des-Prés pri Paríži. MAKKAJ, A malom, ref. 18, s. 32; LE GOFF, ref. 77, s. 202. To je však len odraz situácie na majetkoch jedného z najbohatších kláštorov – sám Le Goff dodáva, že ešte v 10. storočí popisujú *Svätobertínske anály* opätom iniciovanú stavbu mlyna pri Saint-Omer (na severe Francúzska) ako nezvyčajnú udalosť, doslova ako „úžasné divadlo našej doby“.

89 LE GOFF, ref. 77, s. 215.

90 BLOCH, ref. 9, s. 138 – 139. K úvahám M. Blocha pridávam ešte jednu poznámku. V prácach historikov je štúdiá francúzskeho medievistu snád' najcitovanejším vkladom do problematiky vodných mlynov (zo starších prác celkom určite). Pri posúdení situácie v Čechách, Poľsku či Dánsku sa však Bloch opierať viac-menej len o údaje syntetického charakteru (s odkazom na práce Lubora Niederleho, Axela Olbika a starších nemeckých historikov, pozri s. 166 – 168), teda nie o podrobný rozbor prameňov z Čiech, Uhorska, Poľska, Škandinávie alebo Pobaltia (práca bola navyše spísaná so širším záberom vrátane staroveku). Stále podnetná štúdiá je teda skôr náčrtom všeobecných tendencií, než exaktným posúdením každej zmienky o mlynoch. V otázke importu vodného mlyna do Uhorska možno všeobecnejšie tézy korigovať poukazovaním na údaje o mlynoch z posledných desaťročí 11. storočia. Skôr intuíciou a širšou komparáciou vedené závery o období víťazného nástupu mlynov v regiónoch východne a severne od Rímsko-nemeckej ríše až v 12. storočí sa však naďalej javia ako aktuálne. Situácia je pritom nejasná aj v Čechách – polemika tu vznikla najmä v súvislosti so zmienkami o mlynoch kláštora v Břevnove už na sklonku 10. storočia (k roku 993). K nim s podnetnými archeologickými presahmi KOTYZA, ref. 10, s. 467 – 474.

ších a stredných vodných tokoch, v prípade Dunaja na jeho menších prítokoch a ramenách, pričom neskorostredoveké dunajské lodné mlyny sú už odlišnou kategóriou.

V Uhorsku možno najneskôr od neskorého 12. storočia predpokladať všeobecnejšie rozšírenie vodných mlynov, a to nielen v držbe kláštorov a cirkevných inštitúcií, ale tiež uhorskej šľachty a vznikajúcich miest.⁹¹ Vrcholnostredoveká transformácia uhorskej spoločnosti nepochybne viedla tiež k dynamickejšej výstavbe mlynov, avšak aj zmienený príklad prenájmov a zálohovania vodných mlynov (a miest na mlyny) mníchmi z Hronského Beňadiku dokladá, že tento proces už prebiehal v odlišnom historickom kontexte, totiž v období všeobecnejšej mechanizácie výrobných postupov a nástupu banského priemyslu. O skutočnom rozmachu vodných mlynov možno v Uhorsku uvažovať až od pokročilého 13. storočia, to sa však už tlačia do popredia nové mníšske rády (z nich cisterciiti už podstatne skôr), biskupstvá, kapituly a predovšetkým mestá. Vodné mlyny mleli na majetkoch benediktínskych kláštorov po celý stredovek, hoci v týchto prípadoch išlo v drvivej väčšine o tradičné „obilné“ mlyny. V neskorom 14. a v 15. storočí disponovali väčším počtom mlynov už len významné kráľovské a hŕstka prosperujúcich šľachtických kláštorov ako posledných „pevností“, ktoré ešte dokázali čeliť nástrahám neskorostredovekej sekularizácie.

* Štúdia bola podporená Agentúrou VEGA v rámci projektu Historického ústavu SAV: VEGA 2/0129/18 *Panovnícka moc v stredoveku. Vývoj panovníckej moci od veľkomoravských kniežat po uhorských kráľov neskorého stredoveku.*

91 Významnejší nárast vodných mlynov možno doložiť až s nástupom 13. storočia, na zreteli je však treba mať aj stále ešte nedostatočné spísomňovanie donácií či ďalších právnych aktov v desaťročiach predtým.

Tab. č. 1.

Zmienky o mlynároch a mlynoch benediktínskych kláštorov v uhorských listinách z 11. a 12. storočia (* - sfaľovaný prameň)

Rok	Kláštor	Údaje o mlynároch a mlynoch	Lokalizácia/ rieka	Pramene/ Edície
1015 (*)	Pécsvárad	molendinarius III	–	DHA I, č.12, s.73
1055	Tihany	molendinarii cum molendinis II	–	DHA I, č.43/I, s.151
1061(*)	Zselics-szentjakab	-molarius cum mola II <in Kapus> -mola cum molario <in Stiruilli> -molarium cum mola <in Sudan> -molarium cum mola <insula Pest> -molam cum molario <Bihar> -molam cum molario et terram ad eandem molam pertinentem <in villa Kesis> -molam in Papa (et tributum in ponte Hole) -Pesti quoque locum cum aliquantis molis -locum molae cum piscina	Kaposvár/Kapos – – Budapešť/Dunaj – – – Budapešť/Dunaj –	DHA I, č.50/II, s.171-174
1067(*)	Százd	-molendinum cum molendinario -ad molendinum Geru	– Szihalom/Eger	DHA I, č.58, s.184
1086 (*)	Bél	-unum molendinum, sub muro Brezprem -equites...trahunt ad molendinum	Vesprím/Séd –	DHA I, č.84/I, s.253
1093-95	Pannon-halma	-molendina ipsius loci sunt VII	–	DHA I, č.100, s.301
1117/21 (*)	Almád	-molendina II <in loco Almád> -molendina II <in predio Veresthov> -molendinum <in predio Zeglegeth> -molendina ... <in Paca>	Almád/Eger-víz Vöröstó/Eger-víz Szigliget/Tapolca -/Paka	Szentpétery, ref.41, s.361-365
1135 (*)	Bzovík	-locus molendini <Pauli> -molendinarium Scykon	Pavlová/Hron	CDSI I, č.74, s.71
1141/46 (*)	Csatár	-cum II molendini cum custodibus <predium de Zala> -uno molendino<in predium Hon>	-/jeden z prítokov Mury? –	CDH II, s.91, Fejérpataky, ref.42, s.16
1158	Hronský Beňadik	-locum molendini super fluvium Cumpa <possessio Zamto>	Santovka/Kompa	CDSI I, č.84, s.82
1165	Hronský Beňadik	-molendinum cum duabus mola <Selepchen> iuxta aquam Sitouua	Malé Slepčany/ Žitava	CDSI I, č.88, s.85
1169	Szentjobb	quatuor molendinorum et duos molendinarios	–	CDH VII/1, č.116, s.161
1171	Bél	molendinum Martini combussit	Kajár/-	PRT VIII, č. 5, s.276

BENEDIKTINER UND DIE ANFÄNGE DER WASSERMÜHLEN IN UNGARN.
ZUR FRAGE DER KLÖSTERLICHEN WIRTSCHAFTSFÜHRUNG IM 11.–12.
JAHRHUNDERT

MAREK DRUGA

Die Abhandlung beschäftigt sich mit der ersten Wassermühle in Ungarn im 11.–12. Jahrhundert und mit der Verbreitung dieser Technologie auf dem Besitz der Benediktinerklöster. In der Studie präsentiere ich die ungarischen Quellen vom 11.–12. Jahrhundert, die ich dann in einen breiteren europäischen Kontext stelle. In der Schlussfolgerung meiner Abhandlung korrigiere ich die Thesen über den rechtzeitigen Ausbau der Wassermühlen in Ungarn in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. Die ältesten zuverlässigen Daten über Mühlen stammen aus der zweiten Hälfte des 11. und 12. Jahrhunderts. Die Zahl der Mühlen der königlichen Klöster lässt auch in dieser Zeit keine dynamische Zunahme der Wassermühlen erkennen. Zahlreichere Mühlen erwähnen nur gefälschte Gründungsurkunden aristokratischer Klöster in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts, aber ich bevorzuge in ihrer Bewertung eine zurückhaltendere Meinung als die, die in den Werken einiger älterer und zeitgenössischer Historiker erscheint. Die Auskunftsquellen belegen erst im 13. Jahrhundert einen bedeutenden Ausbau der Wassermühlen. Aufgrund unzureichender Informationen über Schenkungen und andere Rechtsakte ist jedoch nicht auszuschließen, dass der Boom der Wassermühlen in Ungarn die letzten Jahrzehnte des 12. Jahrhunderts erfasst hat. Die Studie stellt auch ältere Ansichten der Benediktiner im 11. Jahrhundert als körperlich arbeitende Mönche, die in relativ armen Klöstern lebten, in Frage. Gleichzeitig deuten ungarische Quellen darauf hin, dass nicht nur Mönche die Ausbreitung der Wassermühlen beeinflussen könnten. Die Mühlen befinden sich auf dem Eigentum von Klöstern, aber auch auf dem Eigentum anderer kirchlicher Einrichtungen und Laien. Außerdem wurden Wassermühlen oft von Monarchen und Adligen an Klöster gespendet. Die Schenkungsurkunden und Vermögensinventare belegen, dass auch in Ungarn die ersten Benediktinerklöster meist reich gesicherte Anstalten waren und von den Benediktinern die Tätigkeit vor allem im geistlichen Bereich erwartet wurde. So konnte das Mönchtum an der Verbreitung des Wissens über Wassermühlen partizipieren, aber seine Verbreitung kam wohl erst mit der Anfahrt echter Handwerksmeister, also Fachhandwerker und Berufsmüller, die Wassermühlen nicht nur bauen, sondern auch reparieren konnten.

Mgr. Marek Druga, PhD.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied

P. O. Box 198 Klemensova 19, 814 99 Bratislava

e-mail: histmadr@savba.sk